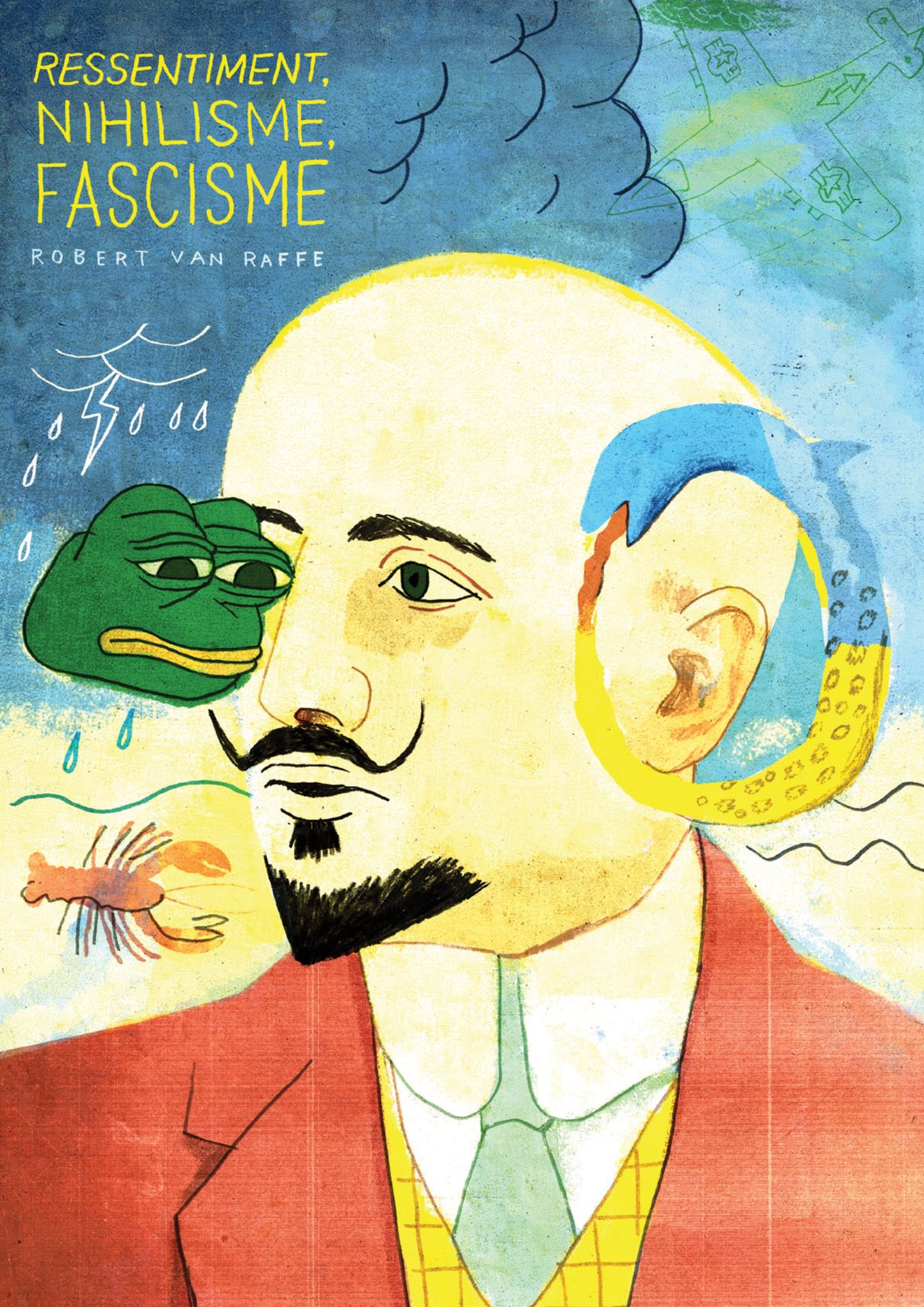

RESSENTIMENT, NIHILISME, FASCISME

ROBERT VAN RAFFE

Ressentiment, **nihilisme,** **fascisme**

“The ego splitting like a cancer cell as it comes under attack, a gory mess. [...]
I also feel Rome was the real decider and actually crucified the Christ. My ego is being crucified.
My feelings, my Oedipus complex is summed up by the leg of an Italian. [...]
I am on the wrong side anyway and cannot hope for anything but total defeat [...]
I am a target with no hope of victory only total humiliation.
I completely acquiesce to this but am still deeply hurt all the time.”

Bryan Charnley¹

Filosofie van mens & cultuur
Robert van Raffe (361998)
Masterthesis Wijsbegeerte, CPH (15 EC's)
Rotterdam, 31 juli 2017

Begeleider: Dr. S. van Tuinen
Adviseur: Prof. dr. L. van Bunge

28.688/30.378 woorden, exclusief/inclusief bibliografie

¹ Bryan Charnley: https://www.bryancharnley.info/self-portraits-2/charnley_self_portrait_series_08/ (laatst bezocht juli 2017).

Inhoudsopgave

Inleiding (p. 3)

A smooth space in time – Nietzsche – Proust – Les puissances du faux – Camus – Het probleem van de zelfmoord – Deleuze's Nietzsche – Het nobele en het vulgaire – Een kwestie van smaak – Probleemstelling en strategie

Een kaart van het gebied (p. 6)

Thierry Baudet – BHL – Oikofobie – Cultuurmarxisme – Pim Fortuyn – Fortuynisme of politiek dandyisme – Waarden en lifestyle – Ressentiment – De link tussen fascisme en ressentiment?

I Ressentiment (p. 13)

De Jaguarhaai – Wraak! | De Priester – Het slechte geweten – “Oedipus” | Menno ter Braak – Het probleem Nietzsche | Het nationaal-socialisme als Rancuneleer | Willem Frederik Herman | Pankaj Mishra's Age of Anger | Van Tuinen

II Nihilisme (p. 19)

Scheldwoord of geuzennaam? | Toergenjev & Dostojewski | Nietzsche | Cultuurpessimistische wichelaars: Oswald Spengler, Johan Huizinga | Menno ter Braak en W.F. Hermans | Ernst Jünger | Martin Heidegger | Entropie – De laatste mens en de mens die ten onder wil gaan – Vernietiging – De Übermensch | Is het fascisme de completering van het nihilisme?

III Fascisme (p. 26)

Reductio ad Hitlerum | Gabriele D'Annunzio | Mussolini & Hitler | Marinetti & Het Futurisme | De esthetisering van politiek | Het materialisme van Deleuze & Guattari | Fascisme in L'Anti-Œdipe | Fascisme in Mille Plateaux | Maanziek nihilisme & zonne-nihilisme | Fascistisch nihilisme

Legenda (p. 50)

Mei '68 – Een vloot van busjes – Paul Virilio – Territorium als “habijt” – Zo snel dat je stilstaat – Controlemaatschappij – De pleziertjes van marketing – Kapitaal – Eindeloos gemopper en gesakker en: het echte probleem van het microfascisme – Jood worden

Bibliografie (p. 53)

Inleiding

“The sea as a smooth space is a specific problem of the war machine.”
*Deleuze & Guattari*¹

Hebben vluchtige mogelijkheden uit het verleden, waar men niet op in is gegaan, invloed op gedrag in het heden en de toekomst? Volgens Nietzsche en Proust wel. Deleuze noemt dit – geïnspireerd door Nietzsche – “les puissances du faux” (*the powers of the false*). Proust gaat in zijn literaire werk op zoek naar de verloren tijd.² Het heden en verleden lijken soms in elkaar over te vloeien. Herinneringen kunnen op een intense manier worden herbeleefd en toch zijn ze niet hetzelfde als de ervaring die ze heeft veroorzaakt. Bij Proust zorgt een zintuiglijke ervaring voor zo'n tijdreis: de geur en smaak van een Madeleine die hij in de thee doopt maken van alles bij hem los. Proust omschrijft in *Combray* een zone tussen slapen en waken, waarin de draad der uren en de orde der jaren en werelden als een cirkel om hem heen spant. Degene die aan het ontwaken is moet zich nog oriënteren waar en wanneer hij zich bevindt, maar de ruimtes en tijdvakken kunnen elkaar overlappen. Zeker wanneer we in een andere houding, of op een andere plek dan gebruikelijk in slaap zijn gevallen.

Wanneer ik mijzelf in deze *twilight zone* bevindt, dan overlapt het heden vaak met een middag jaren geleden, toen ik op een strand aan de Middellandse zee lag. Ik weet niet meer precies welk strand, maar ik was er in slaap gevallen op het geluid van de zee. Mijn ogen waren moe geworden van het lezen van *De Myte van Sisyfus* [sic] van Albert Camus. Het beduimelde gele boek is waarschijnlijk uit mijn handen gevallen en ligt verder te verbleken in het zand. Ik ben jonger dan nu. Geïnteresseerd in filosofie en dan vooral in mijn ogen absurde en tragische helden als Camus en Nietzsche. Ik heb teveel Mulisch en Hermans gelezen, waardoor ik een neiging heb altijd alles met elkaar verbinden, overal connecties te zien. Van deze interesses en neiging ben ik nooit afgekomen...

“De filosofie kent maar een werkelijk serieus probleem: de *zelfmoord*. Het oordeel of het leven al dan niet waard is geleefd te worden, houdt het antwoord in op de belangrijkste vraag die de filosofie zich stelt.”³ Camus stelt onomwonden dat de vraag naar de waarde van het leven de enige filosofische vraag is. Dit is een vraag die adolescenten bezighoudt en dat is waarschijnlijk waarom Camus de jeugd zo aanspreekt. Ik was geen uitzondering. Toen ik een studieadviseur sprak omdat ik Filosofie wilde gaan studeren, waarschuwde hij mij opmerkelijk genoeg dat “ik niet moest denken hier [bij Filosofie] de zin van het leven te gaan vinden”. Maar waarover gaat filosofie dan wel? De vraag of de geest “negen of twaalf categorieën [sic]” heeft?⁴ De vraag naar de zin van het leven is samen met de filosofie gekaapt door marketing, media, tijdschriften en televisieprogramma's. Tieners vol *anxiety*, *Sturm und Drang*, zullen gedesillusionerd bij een college logica vandaan komen of een college over Kant. De studieadviseur had gelijk en ongelijk. De zin van het leven ga je niet *vinden*, er zijn geen kant en klare, vaststaande (*morele*) antwoorden, maar filosofie gaat wel over hoe te leven: *ethiek*, over in de praktijk steeds opnieuw de waarde van dingen bepalen.

Nietzsches project volgens Deleuze is, in de breedste zin begrepen, om de concepten zin en waarde (*de sens et de valeur* schrijft Deleuze, *sense and value* is de Engelse vertaling) in de filosofie te introduceren. Deze filosofie van zin en waarde moet een kritiek zijn volgens Nietzsche. En niet een kritiek zoals die van Kant. Kant's kritiek was nu juist geen ware kritiek omdat hij het probleem niet in termen van waarden

1 Gilles Deleuze & Felix Guattari, [*Mille Plateaux*, 1980], vert. Brian Massumi, Londen, University of Minnesota press, 2005, p. 363. Hierna: MP.

2 William E. Connolly, *A World of Becoming*, Durham, Duke University Press, 2011, p. 4.

3 Albert Camus, *De myte van Sisyfus*, [*Le Mythe de Sisyphe*, 1942], vert. Anton van der Niet, Amsterdam, De Bezige Bij, 1975, p. 7.

4 *ibid.*

poneerde. Kant was — net als Schopenhauer — een “filosofische arbeider” die niets meer deed dan een inventarisatie maken van bestaande waarden, zoals bijvoorbeeld “waarheid” of “het goede”, en een kritiek geven uit naam van die waarden. Dan zijn er ook nog de utilitaristen, de “Engelsen”, die waarden proberen de destilleren uit zogenaamde “objectieve feiten”. Maar et probleem van kritiek is nu juist de *waarde* van waarden. Waar komen waarden vandaan, wat geeft ze hun waarde? Evaluaties zijn “manieren van zijn” van degenen die evalueren, wat wil zeggen dat we altijd de gevoelens en gedachten hebben die bij onze levensstijl horen — die we *verdienen*. Met andere woorden: sommige waarden kunnen alleen worden onderschreven door mensen met een vulgaire levensstijl. Dit is cruciaal: *hoog en laag, nobel en vulgair* (In het Duits *Edel und gemein*)⁵ zijn geen waarden, maar ze representeren het “differentiële element” waar waarden vandaan komen.⁶ Nietzsches methode voor het bepalen van zin en waarden is de genealogie. Het doel van iedere genealogie is niet de oorsprong van waarden te vinden, maar precies dit differentiële element, oftewel: de *waarde* van de herkomst. De taak van de filosoof is een rangorde aanbrenge in waarden.⁷ Genealogie en *hiërarchie* zijn onlosmakelijk verbonden.⁸

Dit verschil tussen hoog en laag bepalen, filosofie, is een kwestie smaak. Dat wil zeggen: variëteit, verschil en conflict — paradoxen! — zijn geen tekortkomingen van het denken. Deze dramatiek hoort juist bij de filosofie. Het formuleren van regels en categorieën komt volgens Nietzsche neer op het *einde* van de smaak.⁹ Daarom is de dialectiek de kunst van het plebs of: slechte smaak in filosofie.¹⁰ Dit is een voorkeur voor het vellen van oordelen, voor meningen, en niet voor het problematiseren van huidige wordingen. Dit laatste is precies wat de filosofie volgens Deleuze & Guattari moet doen: het diagnosticeren van huidige wordingen.¹¹ Een van de problemen die ik zou willen diagnosticeren is de “goede smaak” van de fascist: ze houden van Nietzsche. De vraag is of ze hem wel serieus genoeg nemen als filosoof.

Nietzsche is geen (proto-)fascist, hij noemt zichzelf een nihilist, soms is hij *ressentimenteel*¹², maar dat is menselijk al te menselijk. Nietzsche is de belangrijkste figuur in de genealogie van de drie concepten *ressentiment*, nihilisme, en fascisme. Een genealogie die, zo zullen we zien, allerlei wonderlijke verbanden blootlegt tussen deze begrippen. Een aanleiding tot dit schrijven is het feit dat genoemde termen in het openbare discours aan een enorme inflatie onderhevig zijn geraakt. Hebben woorden als *ressentiment* of fascist nog kritisch potentieel? Om hierachter te komen is het zaak om Nietzsche weer eens zorgvuldig en langzaam (Nietzsche gebruikt vaak het Italiaanse *lento*) te lezen, te herkauwen, zoals hij zelf ook benadrukte, en het is voor een filosoof inmiddels ondenkbaar dit te doen zonder de revitalisatie van Nietzsche door Gilles Deleuze (*Nietzsche et la philosophie*).

Ik zal eerst een aantal problemen in kaart brengen die betrekking hebben op het gebruik van de begrippen *ressentiment* en fascisme in het publieke debat. Doel van deze kaart is om hoe het “dagelijks” gebruik zich verhoudt tot de filosofische conceptie van genoemde begrippen. Ik concentreer me op de opkomst van het populisme in Nederland: Pim Fortuyn en Thierry Baudet. De termen worden soms gebezigd compleet

met verwijzing naar Nietzsche (*ressentiment*) en de geschiedenis (fascisme), ogenschijnlijk hebben ze daarmee empirische lading en gewicht, maar feitelijk zijn de noties van *ressentiment* en fascisme doorgaans gebaseerd op niet meer dan psychologie van de koude grond of “objectieve” feiten.

Menno ter Braak is een historisch ijkpunt in de traditie van essays over het *ressentiment*. In deze traditie is onlangs *Age of Anger* verschenen van Pankaj Mishra. Merijn Oudenampsen is een actueel voorbeeld van iemand die Ter Braak de maat neemt vanwege diens gebruik van het begrip *ressentiment*. Met Sjoerd van Tuinen, die al een aantal jaar onderzoek doet naar het discours rondom *ressentiment*, geef ik commentaar op het gebruik van dit woord door Ter Braak, Mishra en Oudenampsen. De hoofdvraag van mijn thesis is of het *ressentiment* door Ter Braak terecht aan het fascisme wordt gekoppeld, of algemener: is het fascisme inderdaad een leer van het *ressentiment*? Om deze vraag te beantwoorden is het nodig om de ontwikkeling van het *ressentiment* te volgen via “het slechte geweten” (Nietzsche) naar Oedipus (Deleuze & Guattari).

Ressentiment en fascisme zijn mijns inziens inderdaad aan elkaar te koppelen, maar niet zoals Menno ter Braak dat deed in zijn essay *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Mijn hypothese is dat *nihilisme* de verbindende factor tussen *ressentiment* en fascisme. Ik verbind mijn hoofdstukken over *ressentiment* en fascisme met een hoofdstuk over het nihilisme. Het nihilisme is een rijk begrip en — ik zeg dit meteen in het algemeen — het is onmogelijk om zo volledig te zijn als ik zou willen. Misschien is dit maar beter, aangezien het mij nog meer dwingt geen “inventarisatie” te schrijven, maar een genealogie op basis van smaak. In het hoofdstuk over nihilisme leg ik de nadruk op het gebruik van het begrip door Nietzsche en door auteurs in de jaren '30 van de 20ste eeuw. Het hoofdstuk eindigt met de vingerwijzingen die Nietzsche geeft over hoe het nihilisme te boven is te komen. Deze vingerwijzingen laten het “probleem Nietzsche” in al zijn complexiteit zien. Niet “de laatste mens” maar “de mens die ten onder wil gaan” is volgens Nietzsche de voorvader van de *Übermensch*. Deze mens wil vernietiging en vertoont derhalve akelige gelijkenis met de fascist.

Uiteindelijk, zoals Camus voorspelde, behandelt deze thesis het probleem van de *zelfmoord*, of preciezer: het probleem van het fascisme, dat, zo zal blijken, een specifieke vorm van zelfmoord is. “A bizarre remark by [Paul] Virilio puts us on the trail: in fascism, the State is far less totalitarian than it is suicidal.”¹³ De “us” in voorgaand citaat zijn Deleuze & Guattari. In het door hen geschreven tweeluik *Capitalisme et schizophrénie* is een conceptualisering van het fascisme te vinden die hen ertoe in staat stelde het fascisme van hun eigen tijd te problematiseren. In *L'Anti-Édipe* wordt het fascisme nog als totalitarisme gelijkgesteld. In *Mille Plateaux* wordt het geconceptualiseerd als iets veel gevaarlijkers. Bij nader inzien is het fascisme niet log en traag, maar snel en (zelf)destructief. Het wordt gedreven door een revolutionair verlangen dat omslaat in vernietiging. Het fascisme is echter geen aanzet tot het te boven komen van het nihilisme, maar een speciale vorm van nihilisme: een nihilisme dat tot niets leidt, *via* een uitbarsting van geweld.

Uiteraard is mijn verhaal pas rond nadat ik de kaart die heb geschetst van het populisme in Nederland van een legenda heb voorzien.

5 Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Leipzig, E. W. Fritsch, 1887, §3.

6 Hugh Tomlinson, in het voorwoord van: Gilles Deleuze, *Nietzsche & Philosophy*, [*Nietzsche et la philosophie*, 1962], vert. Hugh Tomlinson, New York, Columbia University Press, 2006, pp. xvi-xvi. Boek wordt hierna: NP.

7 Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, [*Zur Genealogie der Moral*, 1887] vert. Carol Diethe, Keith Ansell Peirson (red.), Cambridge, Cambridge University Press, 2007, p. 34. Hierna: GM.

8 NP, p. 8.

9 Tuinen, Sjoerd van, “The Drama of *Ressentiment*: the Philosopher versus the Priest”, in Ceciel Meiborg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze and the Passions*, New York, Punctum Books, 2016, pp. 79-102, p. 100.

10 NP, p. 80.

11 Gilles Deleuze & Félix Guattari, *What is Philosophy?*, [*Qu'est-ce que la philosophie?*, 1991], New York, Columbia University Press, 1994, p. 80 / 112.

12 Michael Hardt in, NP, pp. xii-xiii.

13 MP, p. 230. Paul Virilio schrijft dit in *L'insecurity du territoire*, een boek uit 1976 waarin hij concepten als deterritorialisatie, nomadisme en de suicidale staat introduceert. Deleuze & Guattari nemen deze concepten op en ontwikkelen ze door in MP.

Een kaart van het gebied

“Writing has nothing to do with signifying. It has to do with surveying, mapping, even realms that are yet to come.”

*Deleuze & Guattari*¹

In november 2014 is Thierry Baudet te gast bij praMProgramma *De Wereld Draait Door*.² Hij heeft op dat moment net een roman gepubliceerd met de titel *Voorwaardelijke liefde* die hij een aantal keer — tot ergernis van de presentator — ter sprake brengt. Zijn boek gaat over “de wereld van professionele vrouwenversierders en gigolo’s”. Volgens een criticus is het boek een slechte imitatie van Michel Houellebecq³, van wie Baudet inderdaad een bewonderaar is. Maar Baudet is niet uitgenodigd om over zijn roman te praten. Hij is uitgenodigd als excuus om op televisie moreel verantwoordigd te zijn over een opiniestukje dat hij heeft geschreven over “versiercoach” Julien le Blanc, getiteld “Julien le Blanc heeft volkomen gelijk”⁴. De presentator en de andere gasten zijn het daar met z’n allen heel erg mee oneens. Baudet is een aantrekkelijke jonge intellectueel, hij oogt ontspannen en is verbaal iedereen met gemak de baas. Hij is een intelligente provocateur, die er plezier in lijkt te hebben in te gaan tegen de hysterie van de algemene opinie. Zijn overhemd is ver opengeknoopt — geen das, zoals Byron, de “waaghals”. Het opengeknoopte hemd is maar één van de gewoontes die hij van “prophet provocateur” Bernard Henri Lévi heeft afgekeken, die eens heeft gezegd tegen de cultus van de common sense te zijn, “common sense is rarely right”⁵. BHL, daar doet Baudet me aan denken.

In een eerder interview op Radio 5 mocht Baudet wel uitweiden over zijn roman. Met het hemd weer open en zijn handen vol verfvlekken omdat hij aan het klussen was in zijn huis, leek hij afstand te nemen van de Baudet die eerder jasje dasje ageerde tegen de EU. Politiek, hij snapte nu wel hoe dat zat en hij wilde zich daar niet meer mee bezig houden. Het project van de Europese Unie zal onvermijdelijk uitmonden in een totalitaire staat, aldus Baudet, en de oplossing is simpel: een ontmanteling van de EU en een terugkeer naar soevereine natiestaten. Intermenselijke relaties, die vond hij interessant, want daar had hij geen pasklare antwoorden op. Interessant genoeg deed hij in het interview nog wel genoeg politieke uitspraken. “Emancipatie, knechting van mannen, angst om voor intolerant te worden versleten, al die linksige opvattingen die over het algemeen meer bij vrouwen ingang vinden dan bij mannen.”⁶ Het leek niet bij Baudet op te komen dat al die zaken die hij zo interessant vindt aan intermenselijke relaties, heel erg politiek zijn: het onvermogen om in de moderne tijd, waarin bepaalde instituties niet meer vanzelfsprekend zijn, duurzame relaties aan te gaan. Of jezelf als romantische jongeman geen raad weten met “wrede” mooie jonge (geëmancipeerde) meisjes.

Baudet lijkt niet alleen qua stijl op BHL, maar ook zijn opvattingen hebben soms overeenkomsten met die van deze Franse publieke intellectueel. Zo geeft Baudet — die inmiddels sinds zijn transformatie

tot fulltime romanschrijver alweer is getransformeerd in datgene dat hij nooit wilde worden: een politicus, met das en 2 zetels in de kamer — graag af op de “generatie ’68”, die dit land zou hebben “verkwanseld”. Net als BHL, die een van de filosofische “buffoons” was die de *nouveaux philosophes* werden genoemd en die met hun toepassen van marketinglogica op filosofie enorm populair werden, maar niets anders verkochten dan hun “resentment of ’68”.⁷ “It’s a contest to see who can heap the most dirt on May ’68”, zei Deleuze over hen.⁸ Tegelijkertijd is Baudet naar eigen zeggen “enorm” geïnspireerd door de jaren ’60.⁹ De ambivalente uitspraken van Baudet over de jaren ’60 zijn typisch voor de nationalistische of identiteitspolitiek in Nederland. Waar de nationale identiteit in Frankrijk of de VS conservatief wordt ingevuld, heerst er in Nederland een consensus binnen het hele politieke spectrum over de vrijzinnige en liberale identiteit van Nederland — de SGP en DENK uitgezonderd is iedereen het er bijvoorbeeld over eens dat in Nederland vrouwen en homo’s op geen enkele manier mogen worden achtergesteld of buitengesloten. Deze progressieve identiteit wordt opmerkelijk genoeg door sommige partijen (waaronder de VVD, CDA en Forum voor Democratie van Thierry Baudet) ingezet om Nederland verder van de wereld af te zonderen. In zijn proefschrift *The significance of borders* — in het Nederlands uitgegeven onder de titel *De aanval op de natiestaat*, bepleit Baudet een soort “multicultureel nationalisme”, dat lijkt op het Amerikaanse ideaal van eenheid in verscheidenheid. Het nationalisme bestaat in identificatie met nationale symbolen als geschiedenis, vlag en grondwet. Wie zich niet aan onze vrijzinnige waarden kan of wil aanpassen komt er niet in, of moet maar “oppleuren”.¹⁰

Uiteraard is deze kreet gericht aan “al die moslims hier”.¹¹ Baudet maakt er geen geheim van dat hij tegen de invoer van nog meer ongeletterde moslims is. Reden voor Dik Pels om hem een “intellectuele fellow-traveler van de PVV” te noemen.¹² Lijkt (of leek) Baudet in interviews nog de redelijkheid en genuanceerdheid zelve, als hij schrijft of oreert op de door zijn eigen beweging — Forum voor Democratie — georganiseerde bijeenkomsten dan komt er nogal wat retorisch vuurwerk aan te pas, er zou sprake zijn van “kwaadwillende elementen” die de samenleving en onze samenleving binnendringen en van een “homeopathische verdunning” van onze cultuur. Een uitspraak waarover hij op televisie door moreel verantwoordigde (“linkse!”) journalisten ter verantwoording werd geroepen. Uiteindelijk neemt hij het wel terug (het ging niet om ras maar om cultuur)¹³, maar dit soort dingen doet hij de hele tijd: hij zegt iets provocerends — “iets dat linkse mensen boos maakt”¹⁴ — en vervolgens slaat hij pas aan het nuanceren, of noemt hij het “ironie” of “zelfspot”, en hij gaat klagen dat iedereen het er maar over blijft hebben.¹⁵

7 Deleuze geciteerd in François Dosse, *Gilles Deleuze & Felix Guattari, Intersecting lives*, [Gilles Deleuze et Felix Guattari. *Biographie croisé*, 2007], vert. Deborah Glassman, New York, Columbia University Press, 2010, p. 377.

8 *ibid.*

9 Thierry Baudet geïnterviewd door Ebru Umar, *Libelle TV*, lente 2017, [online video], www.libellevt.nl/serie/ebru-tikt-citje/thierry-baudet-fvd/, (laatst bezocht: mei 2017).

10 Saskia Bonjour en Jan Willem Duyvendak, “Waarom de formatie wel stuk móest lopen”, in NRC, 20 mei 2017, beschikbaar op: www.nrc.nl/nieuws/2017/05/20/waarom-de-formatie-wel-stuk-moest-lopen-9305365-a1559666, (laatst bezocht mei 2017).

11 Baudet in *OBA live*, op. cit., 2:15.

12 Bart Smout, “Thierry Baudet is eigenlijk heel gematigd”, in *Univers, Onafhankelijk magazine van Tilburg University*, no. 4, oktober 2013.

13 Hij heeft het in het kader van het Romeinse rijk wel degelijk over het veranderen van huidskleur door immigratie. Zie: Thijs Kleinpaste, “Ondergang van het Avondlandje”, *De Groene Amsterdammer*, 24 februari 2016, www.groene.nl/artikel/ondergang-van-het-avondlandje, (laatst bezocht juni 2017).

14 Thierry tegen Ebru Umar, op. cit.

15 Zo kreeg hij heel twitter over zich heen toen hij een foto van zichzelf met een Latijnse tekst postte. Een “poging tot zelfspot” noemde hij dat later. Zie: Tanja Hof, “Ironische tweet Thierry Baudet (FvD) valt verkeerd”, *NAP nieuws*, 13 februari 2017, www.napnieuws.nl/2017/02/13/ironische-tweet-thierry-baudet-fvd-valt-verkeerd/ (laatst bezocht juni 2017).

1 MP, pp. 4-5

2 Thierry Baudet in *De wereld draait door*, 20 november 2014, [online video], dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/326855, (laatst bezocht: Mei 2017).

3 Olga Korz, “Baudets euroscepsis heeft plaatsgemaakt voor gefrustreerd seksisme”, *de Volkskrant*, 22 november 2014, www.volkskrant.nl/opinie/baudets-euroscepsis-heeft-plaatsgemaakt-voor-gefrustreerd-seksisme~a3795609/, (laatst bezocht mei 2017).

4 Thierry Baudet, “Julien le Blanc heeft volkomen gelijk”, *The Post Online*, 19 november 2014, cult.tpo.nl/2017/03/17/julien-blanc-heeft-volkomen-gelijk/, (laatst bezocht mei 2017).

5 Joan Juliet Bock, “France’s prophet provocateur”, *Vanity Fair*, januari 2003, www.vanityfair.com/news/2003/01/levy200301, (laatst bezocht juni 2017).

6 Thierry Baudet, geïnterviewd door Henriette Smit, *OBA Live*, 11 september 2014, [online video], www.youtube.com/watch?v=cdX5FB2FN7E, (laatst bezocht: mei 2017), 12:00.

Hij beschuldigt deze zelfde linkse elite die het er steeds maar over blijft hebben in zijn boek *Oikofobie* van, juist, *oikofobie*: een ziekelijke afkeer van het eigene, van de oikos, het “thuis”, een vorm van zelfhaat zou men kunnen zeggen. Deze zelfhaat zorgt ervoor dat het thuis structureel wordt ondermijnd. Door massa-immigratie toe te staan, door de Europese Unie steeds verder uit te bouwen en zo de nationale zelfbeschikking te bedreigen en *last but not least* uit de *oikofobie* zich in het *modernisme* in de kunsten en de architectuur. Grappig in dit verband is dat hij Wilders’ PVV een “avant garde partij” noemt.¹⁶ Steden worden getransformeerd tot kille plekken waar de menselijke maat verloren gaat.¹⁷ In dit programmatische boek is een tweede vorm van nationalisme aan te wijzen die naast zijn formele nationalisme bestaat: een vorm die in termen van *aanval* en *strijd* naar voren wordt gebracht. Baudet noemt zichzelf regelmatig een “verzetsheld”.

“Hoewel Baudet *oikofobie* overnam van de Britse denker Roger Scruton is de invulling die hij geeft eerder Frans, uit de late negentiende eeuw; een vleugje Maurice Barrès in de polder. De kern van zijn betoog is ‘het eigene’, een eigenschap van de natie als geheel die bestaat uit ‘eigen gewoontes en gebruiken’. Baudet looft de schoonheid van het irrationele, het tragische en het hogere.”¹⁸

Thierry “de belangrijkste intellectueel van deze tijd” Baudet is een sociaal-liberaal-conservatieve jongen, en een nationalist en romanticus. Hij voelt zich totaal niet thuis in de moderne kosmopolitische wereld die is ontstaan “na ’68”. Hij verlangt terug naar duidelijke kaders en grenzen. Hij houdt van klassieke muziek en Latijn en neemt het zelfs op voor de Christelijke waarden.¹⁹ Tegelijkertijd is hij natuurlijk helemaal voor de gelijke rechten voor iedereen die zijn ontstaan juist door het losweken van kaders; hij liep in april 2017 net als veel Nederlanders hand in hand met een andere man om zijn solidariteit te betuigen met twee homo’s die in elkaar waren geslagen.²⁰ Tegenstrijdig is dat hij zich desondanks regelmatig seksistische uitspraken doet, alsof hij terugverlangt naar de overzichtelijker verhoudingen tussen mannen en vrouwen uit het verleden.²¹ Seksisme is iets waar zijn Amerikaanse alt-right-vrienden ook niet vies van zijn, neem Milo Yiannopoulos²² die vindt dat het logisch is dat vrouwen minder verdienen dan mannen, omdat ze nu eenmaal minder van cijfers snappen en minder hard werken.²³ Zelf ontkent Baudet zijn relaties met de alt-right-beweging, of hij doet er schimmig over. Zo zegt hij niet te weten dat de alt-right zich het Latijn toe-eigent, de taal waar hij

16 Thierry Baudet in een (verschrikkelijk slecht) interview door Maarten de Vlieger voor *Café Weltschmerz*, 12 september 2015, [online video], www.youtube.com/watch?v=D4FAciBq2uc&t=852s, minuut 10:00, (laatst bezocht januari 2017).

17 *ibid.*

18 Kleinpaste, op. cit.

19 Thierry Baudet in *De tafel van Thijs, EO*, 14 februari 2017, [online video], www.eo.nl/gelovenprogramma/de-tafel-van-tijs/aflevering-detail/aflevering/de-tafel-van-tijs-20170214t212000/, (laatst bezocht juli 2017).

20 Zie bijv. Pepijn Woudrichem, “Thierry Baudet en Theo Hiddema geven elkaar het ja-woord in Volendam”, *The Post Online*, 4 april 2017, politiek.tpo.nl/2017/04/04/beeld-thierry-baudet-en-theo-hiddema-geven-elkaar-ja-woord-volendam/, (laatst bezocht juni 2017).

21 Vrouwen zouden minder excelleren en minder ambitie hebben en meer interesse in “familie-achtige dingen”, “Quote bij Thierry Baudet”, 13 april 2017, [online video], <https://www.youtube.com/watch?v=MYDHM3rcZVQ> (laatst bezocht juni 2017), 2:50.

22 Zie voor een selfie Van Baudet met “Milo”: twitter.com/thierrybaudet/status/755610173721419777/, (laatst bezocht juni 2017).

23 “Milo Yiannopoulos on the gender pay gap”, 11 april 2017, [online video], www.facebook.com/myiannopoulos/videos/889186681219228/, (laatst bezocht juni 2017).

zich ook graag mee profileert.²⁴ “Ik vind het een interessante beweging, waar ik niet genoeg van af weet om er een intelligent oordeel over te vellen”, zegt hij tegen NRC. De alt-right beweging juicht echter wel hardop voor Baudet.²⁵ Er is genoeg “bewijs” dat Baudet zich bewust met de beweging associeert.²⁶ De foto die laat zien dat Baudet tijdens het campagnevoeren in carnavalstijd met een stoffen kikker op zijn schouder liep spreekt boekdelen. (Dit vergt wel een korte toelichting: de kikker zou een verwijzing zijn naar *Pepe the Frog*, dit is een stripfiguurtje dat tegen wil en dank is uitgegroeid tot een symbool voor de alt-right-beweging door veelvuldig gebruik in *memes*. De *meme* die Pepe met Nazi-uniform afbeeldt is bijvoorbeeld onderdeel geworden van het twitter-repertoire van mensen met nationalistische of anti-immigratie denkbeelden. Wie zich identificeert met deze denkbeelden plaatst de kikker-emoji naast zijn twitternaam.²⁷)

De alt-right beweging is een losjes georganiseerde beweging, waar niet één duidelijke ideologie op te plakken is. Feit is wel dat er een genoeg openlijk racistische en seksistische figuren zijn die zich er mee afficheren. Hetzelfde geldt voor de denktank die Thierry Baudet oprichtte — en die is omgevormd tot zijn politieke partij —: Forum voor Democratie. Het missie-document van FvD spreekt van een “democratische revolutie”. Deze kreet doet denken aan Fortuyn en misschien ook aan de beginjaren van D’66.²⁸ Het FvD wil echter ook een *nieuwe elite* opleiden die de bestaande elite moet “vervangen en verslaan”. Dit lijkt in strijd met de ideeën over volk, directe democratie en open platforms voor discussie (zoals het FvD). Hoe *open* FvD werkelijk is, is ook maar de vraag. Het Forum is zeer traditioneel georganiseerd en lijkt vooral een vehikel voor Baudet’s ideeën. Andersdenkenden (lees: links denkers) worden wel uitgenodigd, maar vooral om het mee oneens te zijn. Veel “extremere” nationalistische zijn een groot bewonderaar van het FvD. Een voorbeeld is Sid Lukkassen, schrijver van het boek *Avondland en identiteit*, waarin het begrip “cultuurmarxisme” als verklaring wordt aangevoerd voor zijn frustraties. Het cultuurmarxisme is een complottheorie over de subversie van het Westen. Het begrip stamt af van *Kultur bolschewismus*, de naziterm die gebruikt werd als aanval op modernisme in de kunst. Baudet schreef een wat ongemakkelijk voorwoord voor het boek.

Het is onduidelijk of Baudet blij is met de extremere aanhangers van zijn FvD die in “homeopathische doses” nieuwe conceptjes zijn denktank indruppelen²⁹ — een duistere “cocktail van ondergangdenken, achteloos geformuleerde theorieën over etniciteit, en ressentiment tegen ‘de elite’”.³⁰ Zijn Forum als plaats voor discussie en debat trekt als vanzelf debaters en communicateurs aan “geïnspireerd door *ressentiment*”.

24 Nienke Zoetbrood, “Thierry Baudet doet eindexamen Latijn: ‘Het is gewoon een mooie taal hè’”, *Volkskrant*, 17 mei 2017, www.volkskrant.nl/binnenland/thierry-baudet-doet-eindexamen-latijn-het-is-gewoon-eeen-mooie-taal-he-a4495443/, (laatst bezocht juni 2017).

25 Andreas Kouwenhoven & Mark Lievisse Adriaanse, “Alt-right-beweging juicht op het web hard voor Baudet”, *Volkskrant*, 16 maart 2017, www.nrc.nl/nieuws/2017/03/16/alt-right-beweging-juicht-op-het-web-hard-voor-baudet-7415174-a1550730, (laatst bezocht juni 2017).

26 Zie bijv.: Ewout Klei, “Aartsprovocateur Thierry Baudet associeert zich doelbewust met de Alt-Right”, *Jalta*, 26 April 2017, jalta.nl/politiek/aartsprovocateur-thierry-baudet-associeert-zich-doelbewust-met-de-alt-right/, (laatst bezocht juni 2017).

27 Zie bijv. deze lezing over “Alt-Right meme magic” door Florian Cramer, 28 november 2011, [online video], www.youtube.com/watch?v=w94mQjxHkRs, (laatst bezocht juni 2017).

28 Thierry Baudet doet volgens Rutger Castricum een “Van Mierlo shuffle” en Thierry zegt dat Van Mierlo “aan zijn eigen ijdelheid ten onder is gegaan”: “Help Thierry de verkiezingen doorkomen”, 30 september 2016, [online video], www.youtube.com/watch?v=OSjkAyp9Sdo, (laatst bezocht juli 2017).

29 De term cultuur-marxisme gebruikt Baudet — in tegenstelling tot de suggestie van Kleinpaste dat hij er niets in zou zien — wel degelijk in interviews: Pien Goutier & Tijs Sikma, “Thierry Baudet: ‘Met dit verdrag tekenen we voor nog tienjaar oorlog in Oekraïne’”, *ANS*, 2 april 2016, www.ans-online.nl/opinie-achtergrond/reportages/207-reportage-groot/9955-thierry-baudet, (laatst bezocht juli 2017).

30 Kleinpaste.

Zij spreken slechts over zichzelf terwijl zij lege generalisaties tegenover elkaar zetten.”³¹ Baudet, die eens heeft gezegd dat je zonder generaliseren niet kunt nadenken, is — al dan niet tegen wil en dank — een mobilisator van deze sentimenten.

De naam Fortuyn is al gevallen en dat is niet toevallig, Baudet zegt zeer geïnspireerd te zijn door Fortuyn.³² Baudet en Pim Fortuyn vertonen inderdaad op allerlei vlakken gelijkenissen.³³ “Baudet is een dandy, een beetje zoals Fortuyn”.³⁴ Beiden zijn inderdaad stijlvol geklede mannen — *Polit dandy’s*³⁵ — die zich laten voorstaan op hun academische prestaties, “Professor Pim” heeft de dikke knoop in een opzichtige das weer *en vogue* gemaakt.³⁶ Baudet draagt graag “lovertjes [sic]”³⁷ en omringd zich ook nog eens met omringd met geleerde en klassiek geklede figuren zoals Paul Cliteur en Theo Hiddema (“Strafpleiter, dandy, dwarsligger”³⁸). Jos de Mul is niet de enige die zich heeft afgevraagd hoe het toch komt dat zoveel mensen wilden stemmen op een man wiens levensstijl en ideeën zo enorm contrasteerden met die van henzelf.³⁹ Een elitaire, homoseksuele intellectueel die in een *palazzo* woonde, met schoothondjes en een Daimler met chauffeur, als bestrijder van de elite en “vertegenwoordiger” van het volk. Dezelfde vraag wordt Baudet steeds voor de voeten geworpen: een elitair, “aristocratisch”⁴⁰ figuur als stem van het volk, hoe zit dat? Waarop Baudet eens riposteerde met de opmerking dat de mensen “niet met hem op vakantie” hoeven (ze hoeven alleen maar op hem te stemmen).

Fortuyn werd volgens zijn advocaten Spong en Hammerstein (ook al een dandy⁴¹) door zijn tegenstanders “gedemoniseerd”. Hij was volgens verschillende mensen een “Polder Mussolini” en werd door Manuel Kneepkens in Vrij Nederland een “fascist in Armani” genoemd — waarop Fortuyn fenomenaal reageerde door de redactie te laten weten dat hij nooit Armani droeg, (iedereen weet toch dat dit vulgair is).⁴² Het is niet verbazend dat er nu ook stemmen opgaan dat Baudet wordt gedemoniseerd. De markantste overeenkomst tussen Baudet en Fortuyn is namelijk het feit dat ze door hun tegenstanders consequent worden geassocieerd met het fascisme. Er is genoeg aanleiding om deze vergelijking te maken. Maar er zijn

31 Sjoerd van Tuinen, Marc Schuilenburg & Ed Romein, “Qu’est que la philosophie? De voorwaarden van het denken volgens Deleuze & Guattari”, in Ed Romein, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012, pp. 24-25.

32 Thierry Baudet geïnterviewd door Dion Mebius, “Thierry Baudet: ‘Ik ben erg door Fortuyn geïnspireerd, maar kan niet in zijn schaduw staan.’”, *Volkskrant*, 18 maart 2017, www.volkskrant.nl/politiek/thierry-baudet-ik-ben-erg-door-fortuyn-geinspireerd-maar-kan-niet-in-zijn-schaduw-staan~a4475906/, (laatst bezocht juli 2017).

33 Zie: Robert van Raffé, “*Gesamtkunstwerk* Nederland, Het politico-esthetische project van Pim Fortuyn”, februari 2017, beschikbaar via: eur.academia.edu/RobertvanRaffe, (laatst bezocht juli 2017).

34 Maurice de Hond geciteerd door Edwin van der Aa, “Baudet is een dandy, een beetje zoals Fortuyn”, *AD*, 16 maart 2017, www.ad.nl/politiek/enlquo-baudet-is-een-dandy-een-beetje-zoals-fortuyn~a4725977/, (laatst bezocht juni 2017).

35 Zie voor een genealogie van de politieke dandy: Geertjan de Vugt, *The Polit-Dandy, On the Emergence of a Political Paradigm*, proefschrift, Tilburg University, 2015.

36 Dick Pels, *De geest van Pim: het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, Ambo, 2009. p. 37.

37 Correcte spelling is uiteraard: loafertjes. Alexander Weissink, “Wij willen oplossingen voordat het op een onbeschaafde manier gaat”, *Financieel Dagblad*, 12 februari 2017, fd.nl/economie-politiek/1187295/wij-willen-oplossingen-voordat-het-op-een-onbeschaafde-mani-er-gaat, (laatst bezocht juli 2017).

38 Deel van de titel van Hiddema’s autobiografie.

39 Jos de Mul, geciteerd door Geertjan de Vugt, p. 218.

40 Thierry Baudet geïnterviewd door Ronald Olsthoorn voor AT5, 3 februari 2017, [online video], <https://www.youtube.com/watch?v=XXRkEgecHRA>, (laatst bezocht februari 2017), 2:30.

41 Margot C. Pol, “Moderne dandy’s”, *Volkskrant magazine*, 11 maart 2017, <https://www.volkskrant.nl/mode-en-mooi/moderne-dandy-s~a4471660/> (laatst bezocht juli 2017).

42 Grappig dat Armani “fout” is, terwijl het Hugo Boss was die de uniformen voor de Nazi’s ontwierp.

blijkbaar meerdere uiteenlopende vergelijkingen mogelijk, met *welk* fascisme, of met welke fascist, worden ze vergeleken? Bij Fortuyn varieert het van Mussolini en Mussert tot Himmler en Hitler. Dit alles roept de vraag op naar de waarde van deze vergelijkingen. De vergelijkende waardeonderzoeken zijn op niet meer gebaseerd dan historische feitjes. “Wie schoor zijn haar ook af? Precies: Mussolini. Fortuyn wil zelfs op hem lijken.”⁴³ Zelfs als het met wetenschappelijke intenties gebeurt, zoals bij Dik Pels, is het een “trekken van parallellen” in “denken en doen” tussen Fortuyn en bijvoorbeeld Jacques de Kadt of Mussolini.⁴⁴ We moeten ons, volgens de methode van “dramatiseren” van Deleuze, afvragen wie deze oordelen vellen, wie uit de kritiek en wat is de levensstijl van deze mensen? Het gaat er niet om wie de waarheid spreekt, maar de “waarheid” moet tot een gebeurtenis worden gemaakt. Wie spreekt er en waarom is dat hier en nu van belang?⁴⁵

Politieke voorkeur, links of rechts, is overduidelijk een onderdeel geworden van iemands *lifestyle*. Ik geef les op de kunstacademie in Rotterdam en ik heb mijn studenten onlangs gevraagd naar politieke of maatschappelijke onderwerpen die ze bezig houden. Vervolgens heb ik ze gevraagd een poster te maken in de stijl van de affiches die tijdens de protesten in mei ’68 werden gemaakt door kunststudenten in Parijs. “Le beauté est dans la rue”. De meeste van mijn studenten hadden de afgelopen verkiezingen links gestemd en een opvallend groot aantal at vegetarisch of veganistisch — de meeste mensen zullen zelfs eerder zeggen dat ze vegetariër of veganist *zijn*. Dit staat in contrast met het stem en eetgedrag van bijvoorbeeld technische studenten in Delft, of leden van het corps, wiens hobby’s “autorijden en vlees eten” zijn.⁴⁶ Er zijn rechtse hobby’s en linkse hobby’s waarvan het niemand verbaast dat ze respectievelijk door corpsballen en kunststudenten worden beoefend.

Het publieke debat is een grote *tu quoque* (jij-bak), de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet. Niemand gaat zijn levensstijl en bijbehorende mening veranderen op basis van de inventarisatie van waarden of de zogenaamde objectieve feiten. Daar komt bij dat iedereen in zijn eigen al dan niet digitale bubbel leeft, waardoor bepaalde feiten hem of haar niet bereiken en zo het pessimistische of rooskleurige wereldbeeld in stand blijft. Links bestempelt rechts als fascistisch en rechts bestempelt links... soms ook als fascistisch — zoals Baudet in een praatje op de IJzerwake deed, een bijeenkomst van extreem rechts in Vlaanderen. De EU zou de uitgekomen droom van Nazi’s en fascisten zijn⁴⁷ —, maar vaker komt rechts terug met de veroordeling dat links demoniseert en de tegenstander monddood probeert te maken, niet op basis van inhoudelijke argumenten, maar door morele verontwaardiging, afkeur en leugens op de “staatstelevisie” (net als de “azijnbode” onderdeel van de “linkse media” en “linkse kerk”). Wie de waarden van rechts of extreemrechts onderschrijft moet wel een *vulgair* wezen zijn. Denk aan de diskwalificatie van Trumpstemmers als “deplorables” (hopeloze gevallen) door Hillary Clinton.⁴⁸ Omgekeerd zijn de “moraalridders” van links dromers, hippies, vrouwen, zuurpruimen en *Gutmenschen* die aan *moral flaunting* doen: ze pronken met hun hoge moraal. Vooral is de linke elite volledig losgezongen van de harde realiteit.

Bovenstaande is nog maar een kleine greep uit de scheldwoorden die over en weer gaan. Van al deze hatelijke sentimenten zou uiteindelijk ressentiment de oorzaak zijn, “een vaag maar giftig borrelend brouwsel van haat, jaloezie, frustratie, vernedering, verontwaardiging en passiviteit.”⁴⁹ De term *ressentiment*

43 Manuel Kneepkens geciteerd door Chris van der Heijden, “Dat zeg je niet!”, *De Groene Amsterdammer*, 3 mei 2017, <https://www.groene.nl/artikel/dat-zeg-je-niet>, (laatst bezocht juli 2017).

44 Pels, *De geest van Pim...*, p. 24.

45 Sjoerd van Tuinen, “Van kritiek naar zorg: Stengers en het ressentiment”, *nY. Website en tijdschrift voor literatuur, kritiek & amusement*, nr 32, december 2016, pp. 111-27.

46 Thierry Baudet, die schijnbaar erg populair is onder leden van het corps, “Quote bij Thierry Baudet”, op. cit.

47 “IJzerwake 2014: gastspreker Thierry Baudet”, 24 augustus 2014, [online video], www.youtube.com/watch?v=p7oQuTixaCE (laatst bezocht juli 2017).

48 en.wikipedia.org/wiki/Basket_of_deplorables (laatst bezocht juni 2017).

49 Van Tuinen, “Van kritiek naar zorg...”.

maakte een opmerkelijke *comeback* in het publieke debat mee tijdens de opkomst van Pim Fortuyn.⁵⁰ Dit is interessant aangezien de Nederlandse politieke correctheid voor een groot deel voortkomt uit de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. De voorzichtigheid om het over bevolkingsgroepen te hebben uit angst om voor fascist uit te worden gemaakt, werd “doorbroken” door Fortuyn.⁵¹ In het licht van de verhitte publieke scheldpartij van iedereen tegen iedereen, zou men de term fascisme kunnen zien als een van de vele scheldwoorden die worden gebezigd. Er is echter een concrete aanwijzing — een *clue* — om fascisme en *ressentiment* aan elkaar te linken en dat is de terugkerende verwijzing naar Nederlands’ beroemdste essay over fascisme “Het nationaal-socialisme als rancuneleer” van Menno ter Braak. Twee artikelen in de *De Groene Amsterdammer* bijvoorbeeld, respectievelijk in 2002 en 2016 over respectievelijk Fortuyn en Baudet, doen dit op expliciete (door het artikel de kop “Het Fortuynisme als rancuneleer” te geven)⁵² of *iets* minder expliciete wijze (door de beginlinea te laten verwijzen naar de opening van Ter Braak’s essay)⁵³. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de vraag wat *ressentiment* is en op het essay van ter Braak.

50 Merijn Oudenampsen, “Het ressentiment is terug De dubieuze psychologie van de boze burger”, *Groene Amsterdammer*, 26 juni 2014, <https://merijnoudenampsen.org/2014/07/31/het-ressentiment-is-terug/> (laatst bezocht juli 2017).

51 Chris van der Heijden, “Dat zeg je niet!”, *De Groene Amsterdammer*, 3 mei 2017, www.groene.nl/artikel/dat-zeg-je-niet (laatst bezocht juli 2017).

52 Rob Hartmans, “Het Fortuynisme als rancuneleer”, *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2002, www.groene.nl/artikel/fortuynisme-als-rancuneleer, (laatst bezocht 2017).

53 Kleinpaste, op. cit., begint zijn artikel “Ondergang van het avondlandje” met: “Ik herinner me hoe, al weer even geleden, een diplomaat van enige statuus op de vraag of het nationalisme in staat zou zijn om Nederland te veranderen, antwoordde” etc.

I *Ressentiment*

“[H]ij [—de mensch der rancune—] draagt zijn verantwoordelijkheid over op een voormaligen ingenieur, die zijn terminologie, zijn hemd en zijn gezicht modelleerde naar buitenlandse voorbeelden, hoewel hij als de kikker uit de fabel opzwelt van zuiver nationalen trots.”

*Menno ter Braak*¹

De jaguarhaai — Wraak!

In de film *A life Aquatic by Steve Zissou* speelt Bill Murray oceanograaf Steve Zissou. Zissou is een soort Jacques Cousteau. Hij is beroemd geworden door zijn documentaires over het leven onder de zeespiegel, maar is nu op zijn retour. Tijdens het filmen van zijn nieuwste documentaire wordt zijn vriend Esteban du Plantier opgegeten door wat Zissou omschrijft als een “Jaguar shark”. Omdat Zissou de camera heet laten vallen tijdens de aanval, heeft hij geen beeldmateriaal van de haai, geen bewijs. In een publiek interview stelt Zissou dat hij vastbesloten is de *Jaguar shark* op te jagen en te doden (“hunt down and kill it”). De interviewer vertaalt een vraag uit het publiek: “That’s an endangered species at most. What would be the scientific purpose of killing it?” Waarop Zissou antwoordt: “Revenge.”²

Nietzsche gebruikt in *Zur Genealogie der Moral* (1887) een parabel waarin zwakke dieren worden opgegeten door prachtige, nobele, roofdieren om zijn concept van het *ressentiment* duidelijk te maken. Het *ressentiment* is een wraakgevoel (*Rachegefühl*) van de zwakken jegens de sterken. In Nietzsches parabel worden lammetjes opgegeten door roofvogels en daarom zijn koesteren de lammetjes wrok richting de vogels. Dit is begrijpelijk, maar geen reden om de vogels de *schuld* te geven van het feit dat ze lammetjes eten. De vogels voelen helemaal geen wrok jegens de lammetjes, ze houden van de lammetjes (niets smaakvoller dan een mals lammetje).³ De “slave’s revolt in morality” begint echter pas wanneer het *ressentiment* creatief wordt en waarden gaat scheppen. De lammetjes zijn te zwak om wraak te nemen op de roofvogels en ze compenseren daarvoor door *denkbeeldig* wraak te nemen.⁴ De moraliteit van de nobele bestaat uit een affirmatie, een “ja” tegen de eigen waarden. De moraliteit van de lammetjes — de slavenmoraal — is negatief: het is een principiële “nee” tegen alles dat van buiten komt, dat anders is. De creatieve daad van de slaaf is negatief en *reactief*.⁵ De creatie van de slaaf is feitelijk een omkering van waarden. Dat wat de nobele affirmeert als goed, wordt bij de slaaf het Kwaad. Zijn eigen onmacht en zwaktes transformeert de slaaf tot goede eigenschappen — passiviteit wordt geduld bijvoorbeeld. De nobele heeft een dergelijk concept van het Kwaad niet. Als hij al naar de slaaf zou kijken om zich met hem te vergelijken dan ziet hij waarden die hij als slecht zou omschrijven, maar dat is slechts een nagedachte.⁶

Het is volgens Nietzsche even absurd om van een kracht te vragen zichzelf niet als kracht te uiten —wil tot macht, verlangen — als van een zwakte te vragen zich als kracht te uiten. De misvatting dat dit mogelijk zou zijn ontstaat door een “verdubbeling”. Door een kracht toe te schrijven aan een “subject”. Alsof er een onverschillig substratum *achter* de kracht schuil zou gaan met de vrijheid om zich wel of niet als kracht te manifesteren. “But there is no such substratum; there is no ‘being’ behind the deed, its effect

1 Menno ter Braak, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*, Assen, Van Gorcum & Comp., 1937, beschikbaar: www.dbnl.org/tekst/braa002natio1_01/braa002natio1_01_0001.php, (laatst bezocht juli 2017).

2 *The life aquatic with Steve Zissou*, reg. Wes Anderson, USA, Touchstone pictures, 2004. Fragment: www.youtube.com/watch?v=uM-BE3p9TUI, (laatst bezocht maart 2017).

3 GM, §13.

4 GM, §10.

5 *ibid.*

6 *ibid.*

and what becomes of it; ‘the doer’ is invented as an afterthought – the doing is everything.”⁷ het geloof in een subject, of een ziel, is nodig zodat de zwakkeren hun zwakheid kunnen zien als een keuze, als een *verdiens*. Een sublieme zelfdeceptie, die Nietzsche de beste doctrine op aarde noemt.⁸

De Priester — Het slechte geweten — Oedipus

Deleuze vraagt zich in *Nietzsche et la Philosophie* af hoe reactieve krachten de fictie van een ziel kunnen produceren. Wie geeft deze vorm aan *ressentiment*, wie is de kunstenaar van het *ressentiment*? Het antwoord is: de Priester.⁹ De Priester is degene die *ressentiment* optilt uit de ruwe dierlijke vorm. De Priester is degene die de waarden omkeert.¹⁰ Alles wat zich niet naar buiten kan uiten, keert zich naar binnen. Dat is wat Nietzsche de *internalisering* van de mens noemt, de oorsprong van het “slechte geweten”.¹¹ De internalisering van actieve krachten veroorzaakt pijn, en deze pijn wordt — door de Christelijke priester — verbonden aan zonde. De pijn is een gevolg van iets dat je fout hebt gedaan.¹² *Ressentiment* zegt altijd het is “de schuld van iemand anders”, het slechte geweten zegt je: “het is je eigen schuld”. Deleuze & Guattari schrijven met *L’Anti-Edipe* een nieuwe versie van Nietzsche’s *Zur Genealogie der Moral*, maar dan met het kapitalisme als onderwerp, de psychoanalist als de nieuwste priester en Oedipus als het slechte geweten. De *loser* is in onze liberale samenleving schuldig aan zijn eigen mislukking.¹³ Hierover meer in het hoofdstuk over fascisme.

De “antisemitische” teksten van Nietzsche over Joden zijn overigens feitelijk teksten over het Priesterlijke type. Deleuze laat zien dat Nietzsche absoluut geen antisemiet was — sterker nog hij haatte antisemieten. De Nazi’s konden zich Nietzsche alleen maar toe-eigenen nadat ze grondig in zijn werk hadden geknipt en geplakt.¹⁴ Het antisemitisme is echter — zoals we zullen zien — wel een kenmerk voor de Nazi’s, maar per se fascistisch. Onder de Italiaanse fascistische waren juist veel Joden. De inspiratie die fascistische bij Nietzsche vinden is gaat verder dan alleen zijn zogenaamde antisemitisme.

Menno ter Braak — Het probleem Nietzsche

In zijn biografie over Menno ter Braak schrijft Léon Hanssen dat er twee Nederlanders zijn die een symboolwaarde hebben gekregen als slachtoffers van het Nationaal Socialisme: Anne Frank en Menno ter Braak. Hun sporen kruisen elkaar op één plek, de lievelingsplek van Friedrich Nietzsche: Sils Maria.¹⁵ Overigens de plaats waar Nietzsche inspiratie opdeed voor de boeken waar Ter Braak niet zoveel mee op had, waar hij zelf zei “geen jota” van te hebben begrepen, zoals *Also sprach Zarathustra*.¹⁶ Na Nietzsches dood in 1900 is het Zwitserse plaatsje een bedevaartsoord geworden. In de gastenboeken van de hotels ter plaatse prijken derhalve nog meer namen van mensen die geïnspireerd waren door de Duitse filosoof,

7 GM, §13.

8 *ibid.*

9 NP, p. 125.

10 NP, p. 126.

11 NP, p. 128.

12 NP, p. 129.

13 Sjoerd van Tuinen, “Physiology versus Psychology: The Priest and the Biopolitics of *Ressentiment*”, in Drews, Ann-Cathrin & Katharina D Martin (red.), *Inside. Outside. Other. The Body in the Work of Gilles Deleuze and Michel Foucault*, Bielefeld, Transcript Verlag, nog te verschijnen. Tekst (2014) beschikbaar op: www.academia.edu/9523477/, (laatst bezocht juli 2017).

14 NP, pp. 126-127.

15 Het is een biografie in twee delen, deel II: Léon Hanssen, *Sterven als een polemist: Menno ter Braak 1930-1940*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2001, p. 161.

16 Hanssen, p. 177.

zoals Walter Benjamin, een aan aan Ter Braak verwant denker, die net als hij zelfmoord pleegde onder druk van de historische omstandigheden.¹⁷ De inspiratie door Nietzsche was een *probleem* voor Ter Braak, Neerlands prominentste interpretator van de filosoof.¹⁸ Het probleem bestond eruit dat (Nederlandse) intellectuelen die sympathiseerden met de fascistische, dit deden met een beroep op Nietzsche. “Wij hebben in Nederland zelfs al eenige openlijke *ressentiments*-philosophen, die in verbluffend korten tijd geleerd hebben over te schakelen van humanisme op Blubo [*Blut und Boten*]; zij schrijven doorgemoedereerd over ‘Nietzsche, Spengler en Hitler’, alsof men niet verplicht was voor dat ‘en’ zijn mond te spoelen, alsof men den eersten filosoof van het *ressentiment* zonder meer gelijk kon schakelen met een personage, dat een willoos werktuig is van het *ressentiment*.” Niet alleen Nederlandse intellectuelen deden een beroep op Nietzsche, “Hitler zelf” had de Duitse filosoof uitgeroepen tot zijn grootste inspiratiebron.¹⁹

Het nationaal-socialisme als rancuneleer

“[Ter Braak] hij nam de fascistische kwalijk dat ze Nietzsche volgens hem verkeerd interpreteerden, maar of ze dat deden is voor mij nog maar de vraag”, zei Willem Frederik Hermans eens in een interview.²⁰ Ter Braaks oplossing voor het probleem Nietzsche is het *ressentiment*. Ter Braak begint zijn essay *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* met het citeren van een anonieme diplomaat die de nationaalsocialisten als een ongevaarlijk “troepje raté’s” omschrijft. De diplomaat heeft gelijk, aldus Ter Braak, het zijn raté’s, dat wil zeggen: het nationaalsocialisme is een beweging geïnspireerd door *rancune* of *ressentiment* — Ter Braak gebruikt deze begrippen als synoniemen. Het is echter volgens Ter Braak aan types als de geciteerde diplomaat, met hun “fatale nonchalance” en zalige vertrouwen in het feit dat ze zelf niet tot ‘de horde’ behoren, te danken dat raté’s — bijvoorbeeld via het algemeen kiesrecht — aan de macht kunnen komen. Het *ressentiment* is niet iets dat vanzelf weer zal verdwijnen als de crisis voorbij is, het behoort volgens Ter Braak tot *de meest essentiële verschijnselen* van onze cultuur. Hij volgt hierin Nietzsche, “den eersten filosoof” van het *ressentiment*, en door het nationaalsocialisme te typeren als een leer van *ressentiment* pleit hij Nietzsche als het ware vrij.

De vraag is echter of Ter Braak Nietzsche wel recht doet met zijn gebruik van het begrip *ressentiment*. Om zijn held te redden uit handen van de Nazi’s, gebruikt hij feitelijk een interpretatie van het begrip *ressentiment* van Max Scheler, geïnspireerd op de kritiek van Max Weber op Nietzsche, en die de causale relatie omkeert. In plaats van dat egalitaire idealen voortkomen uit *ressentiment*, uit een “slavenmoraal”, zoals bij Nietzsche het geval is, ziet Scheler *ressentiment* als een product van egalitaire ideologieën. De discrepantie tussen het principe van gelijkheid en de *de facto* ongelijkheid in de wereld zouden van rancune een universeel recht maken.²¹ Egalitaire ideeën en democratie zijn de vijanden die volgens Menno ter Braak — in de vorm van het nationaalsocialisme (alsmede het dreigende bolsjewisme) — moeten worden bestreden. Deze zouden immers *ressentiment* alleen maar aanwakkeren. Ter Braak, die er, geïnspireerd door Nietzsche, anti-egalitaire en “aristocratische” ideeën op nahield moest dus van het nationaalsocialisme niet het *tegendeel*, maar de “*vervulling* van democratie en socialisme” maken, “niet de ontkrachting, maar de *perversie* van democratie en socialisme”.²²

Ter Braak schuift de totalitaire dreiging van het fascisme in de schoenen van Rousseau, “het type van de rancunemens”, het Nazisme zou een uitvloeisel zijn van de idealen van de Franse Revolutie. Merijn Oudenampsen plaatst Ter Braak vanwege diens afkeer van Rousseau in een traditie met Friedrich Hayek

17 Hanssen, pp. 172 en 209.

18 *ibid.*

19 Oudenampsen.

20 Hermans, *Scheppend nihilisme*, p. 86.

21 Van Tuinen, “The Drama...”, p. 85.

22 Ter Braak, *Het nationaal-socialisme...*, p. 13.

en Isaiah Berlin, die eenzelfde thema voortzetten in de koude oorlog, en met “progressieve liberalen” als Hans Achterhuis en Dick Pels, die volgens Oudenampsen nog steeds de idee van een “totalitaire Rousseau” aanhangen.²³ Oudenampsen beschuldigt Ter Braak ervan dat diens beroemde essay geen ander doel dient dan het schoonvegen van zijn “intellectuele straatje”. Dit intellectuele straatje wordt waarschijnlijk de Nietzsche-inspiratie van Ter Braak bedoeld, Oudenampsen geeft de “besnorde filosoof” weinig consideratie — het fascisme is de “verdorven uitloper” van Nietzsche’s gedachtengoed — en hij moet duidelijk weinig hebben van de anti-democratische Ter Braak.

De kritiek op Ter Braak’s verweving van democratie en fascisme is niet nieuw. De democratie-opvatting van Ter Braak gaat uit van een paradox die positief en negatief kan uitpakken. De paradox van de democratie is dat het gezonde verstand alleen maar *ongelijkheid* ziet en niets wil weten van gelijkenschakeling. Democratie wil gelijkmaken wat niet gelijk is en is daarom volgens Ter Braak het “meest aanvechtbare principe, dat men zich maar denken kan”.²⁴ Toen het algemeen kiesrecht werd ingevoerd was het onder intellectuelen een vrij normale reactie om democratie af te wijzen. In de jaren ’30 lag het anders. Nu werd het gelijkheidsideaal tot in het extreme doorgevoerd door het nationaalsocialisme en moest de democratie juist worden beschermd. Het fascisme zou namelijk de inspirerende paradox van de democratie wegnemen — de gelijkheid in ongelijkheid — doordat het de gelijkheid letterlijk en figuurlijk tot in het extreme wilde doorvoeren. Ter Braak ziet het fascisme als de instinctieve kant van de moderne massamaatschappij en democratie als de rationele kant, maar beiden zijn keerzijden van dezelfde medaille. Zijn verdediging van democratie is opportunistisch en ingegeven door persoonlijke motieven, Ter Braak zag zijn eigen geprivilegieerde cultuur bedreigd door het Nazisme. In al zijn gegoochel met paradoxen en cirkelredeneringen (argumenten die in hun eigen staart bijten) kon hij niet verdoezelen dat hij overhoop lag met de democratie.²⁵

Willem Fredrik Hermans

Een andere kritieke op Ter Braak is dat hij het fascisme alleen maar ziet als een “façadephilosophie” die uit rancune een totale vervalsing van waarden doorvoert en geen rekening houdt met allerlei andere — maatschappelijke, economische — factoren. Je zou kunnen zeggen dat hij enkel de filosofie, de ideologie, van het fascisme bespreekt en de vraag is of zijn gelijkenschakeling van nationaalsocialisme en democratie wel te verdedigen is. De ideologie van het fascisme is, zoals Zeev Sternhell doet in zijn boek *Naissance de l’ideologie fasciste* (1984) — inderdaad te traceren tot aan de Franse Revolutie, maar op een andere manier dan Ter Braak doet; het is volgens Sternhell een combinatie van nationalistisch, conservatief, antiliberaal en antiburgerlijk rechts en een extreem linkse, anti-materialistische revisie van Marx: een derde revolutionaire optie — een “derde weg” zogezegd.²⁶ Inderdaad is er in de fascistische ideologie een grote revolutionaire en anti-democratische component aan te wijzen, maar we moeten de linkse, sociologische make-up en de populariteit onder het arbeidersvolk niet vergeten.

Willem Frederik Hermans — een fel criticaster van het “ventisme” van Ter Braak — schrijft over diens fascisme-kritiek dat deze minder de waargenomen werkelijkheid zou weerspiegelen dan de “dagdromen” van een steeds nerveuzer wordende man die zich door zijn filosofische bibliotheek liet dicteren.²⁷ Door het fascisme als de *instinctieve* kant van democratie af te schilderen, helpt Ter Braak de mythe creëren dat de Nazi’s onoverwinnelijk zijn. Hij was volgens Hermans geen “waarschuwer”, maar een “paniekzaaier”.

23 Oudenampsen.

24 Hanssen, p. 329.

25 Hanssen, p. 332.

26 Zeev Sternhell met Mario Sznajder en Maria Asheri, *The Birth of Fascist Ideology*, [Naissance de l’ideologie fasciste, 1989] vert. David Maisel, Princeton, Princeton University Press, 1994.

27 Hanssen parafraseert Hermans in *Sterven als een polemist*, p. 333.

“Hermans erkent dat dit onvriendelijk is uitgedrukt, maar - het is ook goed uitgedrukt.”²⁸

Pankaj Mishras Age of Anger

Het essay van Menno ter Braak staat in een groeiende traditie van essays, polemische geschriften, of pamfletten met het *ressentiment* als kernbegrip. In deze traditie is onlangs het — zeer lezenswaardige — *Age of Anger* verschenen van Pankaj Mishra. Alhoewel Mishra zich empathisch toont ten opzichte van degenen die slechter af zijn, is zijn conclusie vergelijkbaar met die van Ter Braak. Egalitaire ideeën in combinatie met feitelijke ongelijkheid leiden tot meer *ressentiment*. Rousseau is ook bij Mishra een centraal figuur. Hij wordt echter niet afgeschilderd als een typische rancumens, maar als een soort profeet en held van de onderdrukten — iemand die voor een *echt* egalitaire maatschappij is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Voltaire. Bij Mishra moet Voltaire het ontgelden als een van “les hommes à talents” die alle baat bij het vestigen van een meritocratie hadden. De aristocratie zou dan namelijk plaatsmaken voor mannen als hij, mannen met talent, een nieuwe elite.²⁹ De val van het oude systeem zou de inderdaad bourgeois macht geven, maar deze macht kon alleen worden uitgeoefend door de revolutionairen als vijanden te beschouwen. De bourgeoisie was dus nooit revolutionair, ze hebben de revolutie voor zich laten uitvoeren, aldus Deleuze & Guattari in een interview.³⁰

Van Tuinen

Ressentiment zou de drijfveer achter de Franse Revolutie en alle emancipatieprocessen die daarop volgden zijn. Idealiter zouden deze processen leiden tot een samenleving waarin er geen voedingsbodem meer is voor *ressentiment*.³¹ In het *surplace* Nederland van de jaren ’90 leek dit ook even zo te zijn.³² “Geen gezeik iedereen rijk”. Maar ondanks het feit dat de meeste mensen in Nederland de zaakjes goed op orde hebben, bewijzen de opkomst van het populisme en anti-intellectualisme dat mensen zichzelf nog steeds als slachtoffer kunnen zien. Mishra heeft een punt wanneer hij zegt dat de meeste mensen op de wereld hun zaakjes helemaal niet zo goed op orde hebben. Volgens Mishra zorgt de globalisering ervoor dat kan iedereen kan zien hoe goed de mensen het in het Westen hebben en dit heeft meer wereldwijd *ressentiment* tot gevolg. *Ressentiment* is dus actueel, maar het probleem is volgens Sjoerd van Tuinen, dat de manier waarop het begrip gebruikt wordt op niet meer gebaseerd is dan psychologie van de koude grond en feitjes. In het liberaal-conservatieve discours wordt *ressentiment* gelijkgesteld met jaloezie en frustratie of een andere irrationele emotie, met als doel deze te diskwalificeren.³³ Deze strategie is echter zeker niet voorbehouden aan liberalen, wie rechts stemt is wordt net zo goed als irrationeel bestempeld. In al zijn begrip voor de rancune van de minderbedeelden, claimt Mishra feitelijk niets anders dan dat een mens een irrationeel wezen is en daarom jaloers en wraakzuchtig jegens ieder ander mens dat het beter heeft.

Dit discours is verre van nieuw. Het psychologiserend over massa’s spreken raakte in de 19e eeuw al in de mode en de tendens was om ze als irrationeel te bestempelen.³⁴ Nietzsche is ook niet vrij van blaam, hij had een hekel aan socialisten en anarchisten. Hij zag deze bewegingen als gesecculariseerde vormen van

28 *ibid.*

29 Pankaj Mishra, *Age of Anger, A history of the present*, Londen, Penguin Random House, 2017, H2.

30 Gilles Deleuze, *Desert Islands and other texts, Desert Islands and other texts*, [L’Île déserte et autres textes, 2002], vert. Michael Taormina, David Lapoujade (red.), Los Angeles, Semiotext(e), 2004, p. 268. Hierna wordt dit boek geciteerd als DL.

31 Van Tuinen, “The Drama...”, p 80.

32 Van der Heijden, op. cit.

33 Sjoerd van Tuinen, “Links of rechts resentment? Pedagogie van een concept”, *Krisis*, Issue 3, 2012, pp. 60-71.

34 Van Tuinen, “Van kritiek naar zorg...”.

christelijk *ressentiment* en deed de Franse Revolutie af als een “bloederig staaltje kwakzalverij.”³⁵ Frederic Jameson ziet het *ressentiment* vooral als een politiek instrument om protestbewegingen te bezweren.³⁶ Deze beschuldigende en moralistische — schoolmeesterachtige — manier om *ressentiment* te gebruiken veronderstelt echter zelf weer een *ressentimenteel* moralisme.³⁷ Op deze manier verwordt de diagnose van *ressentiment* makkelijk tot een eeuwige wederbeschuldiging. In die zin heeft Frederic Jameson gelijk als hij schrijft dat de theorie van het *ressentiment* zelf “uitdrukking en produktie van het *ressentiment*” is.³⁸ *Ressentiment* is een netelige kwestie en iedereen die het woord gebruikt loopt het risico zichzelf te compromitteren, de *ressentiments*kritiek lijkt een worm die in zijn eigen staart bijt.³⁹

De kritiek van Willem Frederik Hermans is perfect toepasbaar op de meeste mensen die vandaag met het begrip *ressentiment* schermen. De idee van de boze burger die door *ressentiment* in de armen van de populistten wordt gedreven, helpt de mythe creëren dat de populistten onoverwinnelijk zijn. De mens stemt niet op basis van argumenten — de instinctieve kant van de democratie — en dus nemen de “gevestigde” partijen bepaalde populistische aspecten over en bekeren zich tot een soort populisme *light* uit angst om een groot deel van hun kiezers kwijt te raken.

II Nihilisme

“Het komt mij voor, dat ge van het begrip *ressentiment* een zeer overdreven gebruik maakt. Het wordt bij u bijna een verklaring van alles. Daartoe deugt het toch, meen ik, hoe gewichtig ook, niet.”
*Johan Huizinga in een brief aan zijn achterneef Menno ter Braak*¹

Scheldwoord of geuzennaam?

Het nihilisme hebben we nog niet, zoals het *ressentiment* en het fascisme, besproken als een scheldwoord, maar zo is het wel degelijk gebruikt. De term is misschien zelfs als scheldwoord begonnen. Ten tijde van de Franse Revolutie werd het woord nihilisme door Friedrich Heinrich Jacobi gebruikt in een kritiek op Johann Gottlieb Fichte.² Fichtes idealisme zou vervallen in nihilisme. Een “ik” kan volgens Fichte alleen bestaan als eindige entiteit en dit beargumenteert hij met het abstracte notie van een “absoluut ik”. Volgens Jacobi is dit een inflatie van subjectiviteit die de absolute transcendentie van God ondermijnt. Nihilisme beschrijft het niet onderkennen of een verval van hoog of hoogst geachte (gevestigde) waarden. Vroeger waren het de dominees die de atheïsten van nihilisme beschuldigden. Paul van Tongeren, in *Nietzsche & het nihilisme*, maakt de grappige observatie dat de term nu juist vaak door de jeugd wordt gebruikt richting de gevestigde orde. Die zou alleen maar uit zijn op geld en winst en geen acht hebben voor wat *echt* belangrijk is.³

Toergenjev en Dostojevski

In Rusland was er in de jaren '60 van de 19e eeuw revolutionairen die zichzelf “nihilist” noemden. Ivan Toergenjev schetst in zijn beroemde roman *Vaders en zonen* uit 1862 een beeld van deze politieke beweging. De hoofdpersoon Bazarov noemt zichzelf een nihilist. Hij verwerpt bestaande — gevestigde — waarden, op zoek naar vrijheid, of wat naar echt belangrijk is. Op een gegeven moment is hij de ethische discussies van een aantal oudere heren zat en gaat naar buiten om kikkers te onderzoeken. Als hem elders in het boek gevraagd wordt wat hij met die kikkers moet, antwoordt hij dat hij ze opensnijdt en kijkt wat er binnenin de kikker gebeurt “en omdat jij en ik ook kikkers zijn, alleen lopen wij rechtop, weet ik wat er bij ons van binnen gebeurt”.⁴ Bazarov verwerpt de oude waarden en wil ze inruilen voor empirisch onderzoek: natuurwetenschap. Fjodor Dostojevski lijkt te waarschuwen voor de gevaren van het nihilisme wanneer hij in zijn roman schrijft dat zonder God, alles geoorloofd is.⁵

Nietzsche

Nietzsche haalde de term uit de roman van Toergenjev.⁶ Zijn conceptie van het nihilisme is zeer rijk en veelzijdig. Hij zou *zowel* de dominee's als de revolutionaire empiristen (materialisten) nihilisten noemen. Beide groepen maken namelijk de zin of waarde van de werkelijkheid afhankelijk van een idee of ideaal dat niet in die werkelijkheid te vinden is, maar dat transcendent is. Dit idee kan God heten, maar ook De Waarheid (of De Objectieve Feiten, enz.). Het nihilisme gaat dus in eerste instantie niet zozeer om

35 Nietzsche in het Engels geciteerd door Van Tuinen, “The Drama...”, p. 81. Mijn vertaling.

36 Oudenampsen.

37 Van Tuinen, “Van kritiek naar zorg...”.

38 *ibid.*

39 Van Tuinen, “The Drama...”, p. 83 & “Van kritiek naar zorg...”

1 Egbert Dommering, “Menno ter Braak, Johan Huizinga en Homo Ludens”, Mennoterbraak.nl, 2011, http://www.mennoterbraak.nl/pdf/DOMMERING_2011.pdf (laatst bezocht juli 2017).

2 Joop Goudsblom, *Nihilisme & cultuur*, [1960], Amsterdam, Meulenhoff, 2003, p. 3.

3 Paul van Tongeren, *Nietzsche & het nihilisme*, Leusden, ISVW Uitgevers, 2011.

4 Ivan Toergenjev, *Vaders en zonen*, [Отцы и дети, 1862], vert. Karel van het Reve, Amsterdam, Van Oorschot, 2014, p. 19.

5 Fjodor Dostojevski [sic], *De Gebroeders Karamazow*, [Братья Карамазовы, 1879-1880], vert. Dr. A. Koslof, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1932, pp. 548, 551.

6 Paul van Tongeren, geïnterviewd door Marc van Dijk, “We zijn allemaal nihilisten”, *Trouw*, 28 oktober 2011, <https://www.trouw.nl/home/-we-zijn-allemaal-nihilisten--a90314c3/>, (laatst bezocht juli 2017).

het *ontkennen* van (alle) waarden, maar het *bevestigen* van waarden. Let wel: het bevestigen van niet bestaande waarden, dat wil zeggen: waarden die gebaseerd zijn op een illusoir fundament. Het illusoire, of nihilistische, karakter van die waarden blijkt uiteraard pas als ze onderuit worden gehaald. Bijvoorbeeld als iemand zegt: “God is dood!”.⁷

Cultuurpessimistische wichelaars: Oswald Spengler, Johan Huizinga

Oswald Spengler, die gezien wordt als een van de grondleggers van het cultuurpessimisme, was zeer geïnspireerd door Nietzsche (en Goethe). In zijn *Der Untergang des Abendlandes* uit 1918 schetst hij een cultuurgenetisch beeld van samenlevingen; deze zouden zich op een zelfde manier ontwikkelen als individuen: ze groeien op, worden volwassen en sterven — onvermijdelijk. Deze pessimistische analyse van Spengler heeft veel navolging gevonden. Nietzsche’s nihilisme blijft een inspiratiebron voor de cultuurpessimisten na Spengler. Denk aan José Ortega y Gasset, Johan Huizinga en tegenwoordig Roger Scruton — de schrijver van wie Baudet de term *Oikofobie* heeft overgenomen. Wie een nieuwe maatschappij wil stichten omdat de huidige kapot of decadent is — zoals de fascist —, kan bij deze schrijvers terecht voor intellectuele onderbouwing. Niet toevallig staan ze allemaal in de bundel *Conservatieve vooruitgang*, onder redactie van Thierry Baudet en Michiel Visser.⁸

Johan Huizinga werd voor zijn boek *In de schaduwen van morgen* geïnspireerd door Spengler, maar hij vond deze wel te romantisch en, vanwege zijn verheerlijken van de strijd, ook barbaars.⁹ Huizinga zag een cultuur in diepe crisis, maar hij had ook hoop op een uitweg. Het probleem was volgens Huizinga een gebrek aan innerlijke vorming door een maatschappij die in toenemende mate op technologie en luxe was gericht. Er was sprake van een enorme toename van “publiciteit” door de opkomst van massamedia. Een probleem dat hiermee samenhang was de mobilisering van de massa.¹⁰ Huizinga had, in tegenstelling tot Spengler, wel hoop, maar die was gelegen in een revitalisatie van waarden uit het verleden (conservatisme). Men moest meer *lezen* en dan bedoelde Huizinga geen populaire tijdschriften. Film en radio waren helemaal geestdodend, volgens Huizinga waren er geen betere middelen om de jeugd het denken af te leren.¹¹ Het Christendom speelt bij Huizinga een — weliswaar ambivalente, maar toch — prominente rol in het bewaren van de “geest”.

Menno ter Braak en W.F. Hermans

Menno ter Braak, de jongere achterneef van Huizinga, was erg kritisch op diens werk. Huizinga’s beroemde boek *Homo Ludens* heeft Ter Braak volgeschreven met aantekeningen in de kantlijn. Huizinga — onder andere refererend aan Schillers “speldrift” — omschrijft de mens in dit boek als een spelend wezen, de mens *moet* spelen. De “overtolligheid” van het spelen om te spelen is de drijvende kracht achter cultuur in zijn totaliteit.¹² In dit boek zit ook al een cultuurkritisch component. De moderniteit zorgt er volgens Huizinga voor dat er steeds minder gespeeld wordt. De nadruk is komen te liggen op natuurwetenschap (mechanisering) en economie (effectbejag); “Europa heeft het werkpak aangetrokken”.¹³ De kritiek van Ter Braak op Huizinga is dezelfde als Leon Hanssen (in zijn biografie) en Umberto Eco (in een voorwoord bij de Italiaanse vertaling van *Homo Ludens*). Huizinga voert de notie van het spel als totaliteit niet

consequent door. Bij Huizinga is het spel elegante en vriendelijke sublimatie, maar zodra het onaangenaam wordt, worden de spelers door Huizinga met “een preekje” (Ter Braak) naar huis gestuurd. Mediatisering, technologisering, fascisme, kortom alle moderne ontwikkelingen uit Huizinga’s tijd worden door hem *kaltgestellt* met het label “ernst”.¹⁴ Opmerkelijk genoeg was Ter Braak erg lovend over *In de schaduwen van morgen*, maar de antifascistische tendens van dit boek kwam hem vanzelfsprekend goed uit.¹⁵

Het zijn dit soort dingen waardoor Willem Frederik Hermans de verering van “modelverschijnsel” Menno ter Braak zo sterk bekritiseert.¹⁶ Hij was volgens hem een figuur die groot is geworden “bij gebrek aan beter”. Hij was tegen het fascisme — maar hij begreep daar volgens Hermans weinig van —, maar het was “normaal” om tegen het fascisme te zijn, “zelfs Huizinga die was allesbehalve progressief, maar toch tegen het fascisme”.¹⁷ Hermans is in tegenstelling tot Ter Braak erg kritisch op Huizinga’s *In de schaduwen van morgen*. Dat Hermans gevoel had voor spel en (vernietigende) polemieken moge blijken uit de volgende anekdote. Huizinga’s opent het boek met de zinnen: “Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europese mensheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende, en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.” Waarop Hermans reageerde: “Weet je wat pas erg zou zijn, als de mens blijft voortkletsen terwijl die machines uitvallen.”¹⁸

De kritiek van Hermans beperkt zich niet tot Huizinga, het ging hem meer in cultuurkritische “wichelaars” in het algemeen. In hoeverre zijn die in staat een enigszins betrouwbare kritiek op hun tijd te geven? Hij had net zo goed Spengler of Ortega y Gasset als doelwit kunnen nemen.¹⁹ Het nihilisme als diagnose stellen, dat is iets dat Nietzsche al had gedaan voordat de symptomen zo duidelijk waren als nu. Wat is er anders aan Nietzsche dan andere cultuurpessimistische wichelaars? Wie Nietzsche goed leest, moet tot de conclusie komen dat veel van de wichelaars Nietzsche op een bepaalde manier omdraaien. Het zijn niet de toename van technologie of technologische mogelijkheden die het nihilisme veroorzaken (op dezelfde manier als *ressentiment* geen gevolg is van democratie). En ook niet zozeer ontkenning van hoge waarden, als wel het onderuitgaan van de waarden die worden bevestigd. Een vastklampen aan traditie heeft dus geen enkele zin. Het nihilisme is onvermijdelijk. De hang naar luxe en oppervlakkigheid zijn symptomen — gevolgen —, geen oorzaken van nihilisme.

Ernst Jünger

Een Nietzscheaanse auteur die het nihilisme aan techniek koppelt is Ernst Jünger, een zeer omstreden Duitse figuur. Hij hield er door Nietzsche geïnspireerde elitaire en “nihilistische” ideeën op na. Vanwege zijn verheerlijking van “gevaarlijk leven”, oorlog en strijd, was hij populair onder de Nazi’s, maar heeft zich nooit met ze ingelaten. Wie zijn dagboeken leest krijgt de indruk dat hij voortdurend spotte met de historische situatie waarin hij zich bevond. Zo staat hij naar een bombardement te kijken met een glaasje sekt in hand, als ware het een spectaculair vuurwerk. Maar naast deze dandy passages geeft hij ook kritiek op de bizarre situatie. In de jaren ’30 schrijft Jünger twee fascinerende essays over techniek. *Die totale Mobilmachung* uit 1930²⁰ en *Der Arbeiter, Herrschaft und Gestalt* in 1932.

¹⁴ Rutten, p. 29.

¹⁵ Dommering, op. cit.

¹⁶ Hermans, *Scheppend nihilisme*, p. 36

¹⁷ Hermans, *Scheppend nihilisme*, pp. 86-87.

¹⁸ Hermans geciteerd in Johannes Redners, “Hermans’ Angst. Hoe de grote nihilist volhardde in een leugen”. Zie voor meer over het thema machine in Hermans’ werk: Wilbert Smulders, “Succesvolle mislukkingsmachines Het thema ‘machine’ in het werk van W.F. Hermans”, in Frans Ruiters en Wilbert Smulders (red.), *De literaire magneet. Essays over Willem Frederik Hermans en de moderne tijd*, De Bezige Bij, Amsterdam 1995, p. 66-127.

¹⁹ Hermans, *Scheppend nihilisme*, pp. 156-157.

²⁰ In Ernst Jünger (red.), *Krieg und Krieger*.

⁷ ibid.

⁸ Baudet, Thierry, & Michiel Visser (red.), *Conservatieve Vooruitgang*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.

⁹ George Harinck, “Johan Huizinga”, in *Conservatieve vooruitgang*, p. 36.

¹⁰ ibid, pp. 37-38.

¹¹ ibid, p. 38. (Huizinga, *In de schaduw van morgen*, p. 147.)

¹² Daan Rutten, *De ernst van het spel: Willem Frederik Hermans en de ethiek van de persoonlijke mythologie*, Hilversum, Uitgeverij verloren, 2016, p. 25.

¹³ *Homo Ludens*, pp. 223, 234. Aangehaald door Rutten, p. 25.

In deze essays heeft Jünger het over een groeiende conversie van leven in (potentiële) energie. Dit alles in dienst van beweging, van vergankelijke, wordende connecties. Hij noemt dit verschijnsel de “totale mobilisatie”.²¹ De techniek heeft speelt een grote rol in de totale mobilisatie. De techniek kan volgens Jünger niet langer worden beschreven in termen van “vooruitgang” of “de mensheid”. De uitvinding van de locomotief als “orgaan van vooruitgang” heeft zijn duistere kanten.²² De ambivalente realiteit van de techniek toont zich in het feit dat bijvoorbeeld de chemische industrie wordt gezien als potentiële energie. De waarde van deze energie wordt uitgedrukt in termen van functionaliteit of winstgevendheid. De functionaliteit of winstgevendheid kan bestaan uit het produceren van parfum, maar ook gifgas.²³ Dit noemt Jünger *ontologische onverschilligheid*. De totale mobilisatie bestaat eruit dat alles alleen nog maar in categorieën van arbeid kan worden gezien. De ontologisch onverschillige wereld is incompatibel met de *animal rationale*. Jünger spreekt over “the loneliness of man in a new, unexplored world, whose steely law will be felt as meaningless.”²⁴

Jünger en Martin Heidegger hebben veel gecorrespondeerd over het begrip nihilisme. De omschrijving van Jünger in deze brieven is interessant, omdat hij het nihilisme bijna gelijk lijkt te stellen met het nationaal-socialisme. Het nihilisme is totalitair, het reduceert een complexe wereld tot een gemene deler, een morele gemeenschap wordt een mechanisch conglomeraat. Het gaat een verbond aan met fanatisme en perfectionering van technologische organisatie. Het produceert mensen die als ijzeren machines voort marcheren, onverschillig, zelfs als ze door catastrofe worden getroffen. Het is niet zozeer decadent in de zin dat het “ongezonde” mensen produceert. Bij Jünger heeft het nihilisme alles met gezondheid te maken, men gaat juist fit en fanatiek aan het werk!²⁵

Martin Heidegger

Martin Heidegger was zeer geïnspireerd door de zojuist besproken artikelen van Jünger. Ze hebben voor een groot deel zijn techniekfilosofie beïnvloedt. Saillant detail is dat het door Jünger geschetste beeld van de totale mobilisatie Heidegger in de armen van de nationaal-socialisten heeft gedreven.²⁶ Heidegger zag de techniek als gerealiseerde metafysica. Metafysica stelde hij gelijk aan nihilisme.²⁷ De geschiedenis van de metafysica is derhalve de geschiedenis van het nihilisme, dat eerst nog verborgen is, maar tegen het einde van de geschiedenis van de metafysica tevoorschijn komt.²⁸ Heidegger noemt Nietzsche de denker van de “Vollendung der Metaphysik”. Hij neemt Nietzsche als denker serieus, maar hij ziet in hem ook de laatste metafysicus. Nietzsche heeft de metafysica (het nihilisme) volgens Heidegger nog niet overwonnen, hij denkt het nihilisme zelf nog nihilistisch. Heidegger’s “enige gedachte” zou je kunnen zeggen is de vraag naar het zijn zelf. De metafysica stelt deze vraag volgens hem niet; dit noemt Heidegger zijnsvergetelheid.²⁹ De metafysica houdt zich bezig met zijnden, maar vergeet de vraag naar het zijn te stellen en daarmee is

21 Vincent Blok, *Ernst Jünger's Philosophy of Technology Heidegger and the Poetics of the Anthropocene*, Londen, Routledge, 2017, o.a. p. 7.

22 *ibid.*, p. 10.

23 *ibid.*, p. 11.

24 Jünger geciteerd door Blok, *Ernst Jünger's Philosophy...*, p. 10.

25 Parafrazeringen van Jünger geciteerd door Alain de Benoist, “Jünger, Heidegger, & Nihilism”, “Jünger, Heidegger, & Nihilism”, vert. Greg Johnson, www.counter-currents.com/2010/07/junger-heidegger-nihilism/, (laatst bezocht juli 2017).

26 Vincent Blok, “An indication of being, reflection on Heidegger's engagement with Ernst Jünger”, *Journal of the British Society for Phenomenology*, ed. 42, nr. 2, mei 2011.

27 Jeroen Kuiper, “Nihilisme en het niets bij Nietzsche en Heidegger”, doctoraalscriptie wijsbegeerte, Universiteit Leiden, 2007, p. 32.

28 *ibid.*, p. 34.

29 *ibid.*, p. 37.

het zijn niets (het blijft ongedacht).³⁰ Bij Nietzsche, aldus Heidegger, is het zijnde waardeloos en niet het zijn als geheel. De overwinning van de waardeloosheid is gelegen in het principe van de wil tot macht, die de waarden als louter waarden accepteert: als bestaansvoorwaarden voor de wil tot macht. Zinloosheid is de nieuwe zin, alles staat in dienst van (expansie van) de wil tot macht. Het niets van het nihilisme gaat volgens Heidegger niet over het niet-zijn van het zijn, maar over het niet-zijn — het waardeloos zijn — van het zijnde.³¹

Nihilisme bevat het woord nihil, dat niets of nul betekent. Maar nihilisme gaat niet zozeer over niet-zijn, als wel over leven met nul intensiteit. Het *leven* (het zijnde, volgens Heidegger) wordt in het nihilisme als waardeloos gezien.³² Hierin heeft Heidegger dus gelijk, maar het probleem met Heidegger's vraag naar het zijn, is dat het “zijn” — op zichzelf — een metafysisch begrip is. Het “zijn zelf” is zelf niets. Nietzsche heeft gelijk dat hij de vraag naar het zijn niet wil stellen, hij wil juist af van transcendente begrippen.³³ We zullen later in dit hoofdstuk — met Deleuze — zien hoe Nietzsche het zijn niet-metafysisch probeert te denken. Het nihilisme is bij Nietzsche een *reactie* in plaats van een actie, een wil. Een reactie op hogere waarden, en wel een negatieve reactie, een *negatie*.³⁴ Het is belangrijk om bij het lezen van Nietzsche zijn vijanden in gedachten te houden. De dialectiek van Hegel, Fierbach en Stirner is voor Nietzsche “the natural ideology of *ressentiment* and bad conscience. It is thought in the perspective of nihilism and from the standpoint of reactive forces. It is a fundamentally Christian way of thinking, from one end to the other; powerless to create new ways of thinking and feeling.”³⁵ De nihilist ontkent God, het goede, en de waarheid. God is dood.³⁶

Entropie

Het nihilisme wordt door Nietzsche omschreven als “Der Unheimlichste aller Gäste”, de meest ongemakkelijke gast die er is. In de biologie en thermodynamica wordt er in de tijd van Nietzsche op dergelijke manier gesproken over *entropie*, een onwelkome gast die degeneratie, dood en verderf brengt. Nihilisme en entropie worden vaak met elkaar in verband gebracht.³⁷ Nihilisme als nul intensiteit is een eindproduct van de reactieve, *ressentimentele* mens, de mens met een slecht geweten. Nietzsche noemt de nihilistische mens “de laatste mens” en hij geeft een omschrijving van deze mens in *Also sprach Zarathustra*. De laatste mens denkt het geluk te hebben uitgevonden. Een pleziertje voor de dag en een pleziertje voor de nacht en dat is het. Een beetje gif, want dat slaapt lekker, en veel gif aan het einde voor een prettig sterven. De laatste mens is een kuddedier, iedereen wil hetzelfde, niemand wil boven zichzelf uitstijgen.³⁸

Interessant is dat Kierkegaard — die wel meer overeenkomsten met Nietzsche vertoont: zoals zijn afkeer van Hegel en het Christendom (als instituut) — een dergelijke analyse geeft, alleen noemt hij het geen nihilisme, maar egalisering, (Engels: *leveling*). Alle verschil in status of waarde wordt gladgestreken en dit is te danken aan wat wij zouden noemen “de massa”, of het publiek — zoals in “publieke” debat, de “publieke” opinie — in de Engelse vertaling: *the public*. Kierkegaard's ware vijand is de media, de dagelijkse kranten. Het gaat Kierkegaard niet zozeer om het feit dat de “nieuwe media” slecht zijn, maar het idee

30 *ibid.*, p. 32-33

31 *ibid.*, pp. 59-61.

32 NP, p. 147.

33 Vergelijk GM §13: Er is geen subject, het *doen* is alles.

34 NP, p. 147.

35 NP, p. 159.

36 NP, p. 148.

37 Keith Ansell Peirson, *Viroid Life: Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*, Londen, Routledge, 2002, p. 164.

38 Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, Turijn, Schmeitzner, 1883, proloog 5.

van een *publiek* “vernietigd alles wat relatief, concreet en particulier is in het leven”. Een publieke sfeer is abstract, in tegenstelling tot concrete groepen mensen, en brengt iets naar voren dat al fundamenteel fout zat in het verlichtingsdenken, aldus Kierkegaard, namelijk de idee van de mens als een onthecht reflecterend wezen. Waar Edmund Burke de kranten zag als een manier voor iedereen om een mening te vormen en Jurgen Habermas dit omarmde als een triomf in de democratisering, zag Kierkegaard dat het publieke debat zou ontaarden in een ijdel gekwetter.³⁹

De laatste mens en de mens die ten onder wil gaan — Vernietiging — De Übermensch

Het is niet zozeer de techniek, als wel het kapitalisme en de marketing — met hulp van de techniek —, die de *ressentimentele* en nihilistische mens bij uitstek faciliteert. In de publieke arena kan men debatteren en discussiëren, zichzelf profileren als intellectueel. Met andere woorden, zoals Deleuze zou zeggen, generalisaties tegen over elkaar zetten.⁴⁰ Met de industriële revolutie werd de cumulatie van kapitaal enorm versneld. Hoe kan het nihilisme — zeker nu het door technologie en marketing meer en meer wordt gefaciliteerd — worden overkomen? Het antwoord is dichterbij dan je zou denken. De vormen van nihilisme die Nietzsche beschrijft zijn namelijk volgens hem *onvoltooid*. Het nihilisme kan door zichzelf worden verslagen, in de *completeering* van het nihilisme.⁴¹ Er is een verschil tussen de laatste mens en de mens die ten onder wil gaan. De laatste mens is het finale product van een reactief worden. In deze modus kan de reactieve mens, die het moe is van alles te willen, zichzelf nog net overeind houden. Maar de mens die ten onder wil gaan, wil *actief* ten onder gaan. Deze actieve zelfdestructie is niet hetzelfde als het passief uitdoven van de laatste mens.⁴² Destructie is actief als het negatieve en passieve vernietigt en transformeert tot affirmatieve kracht. The vreugde van het worden, de vreugde van vernietiging, het *affirmeren* van vernietiging en destructie.⁴³

Uiteindelijk komt Nietzsche met een nieuw concept van zijn. Het zijn is geen (metafysisch) object van affirmatie of negatie. Affirmatie is zijn. “Nietzsche had not delivered his final thought. *Being and nothingness are merely the abstract expression of affirmation and negation as qualities (qualia) of the will to power* [nadruk uit origineel].”⁴⁴ Alleen onder de scepter van affirmatie kan het negatieve worden opgetild, op hetzelfde moment dat het zichzelf verslaat: “no longer a power and a quality but the mode of being of the one who is powerful. Then, and only then, the negative is aggression, negation becomes active, joyful destruction.”⁴⁵ Deze actieve vernietiging is de aankondiging van de *Übermensch*. “You could transform yourselves into forefathers and ancestors of the Overman: and let this be your finest creating”, zegt Nietzsche in *Also sprach Zarathustra*.⁴⁶ En in *Ecce Homo* dat alle reactieve krachten worden *geofferd* in een meedogenloze vernietiging van alles dat gedegeneerd (*entartet*) en parasitair was. Alleen dan zal het nihilisme *gecompleteerd* zijn.⁴⁷ Deze termen zijn uiteraard beladen door de Nazi’s, maar Nietzsche doelde zeker niet op het uitroeien van een bepaald gedegeneerd ras. “*Ressentiment*, bad conscience and nihilism are not psychological traits but the foundation of the humanity in man. They are the principle of

human being as such.”⁴⁸ De mens is een “huidaandoening” van de aarde. Dat wil zeggen (ressentiment, slecht geweten) nihilisme overkomen, betekent het einde van de mens als “mens” zoals wij die kennen en de komst van een “blond beest”. Waarmee Nietzsche mijns inziens zeker niet de blonde Duitser⁴⁹ bedoelt, maar een schitterend en nobel dier bedoelt, een leeuw, of een jaguarhaai. Een niet reactief (en reflectief) wezen.

Is het fascisme de completering van het nihilisme?

Het nihilisme kent verschillende gedaanten. Nietzsche maakt bijvoorbeeld een onderscheid tussen het passieve en het actieve nihilisme. Het passieve nihilisme is Het actieve nihilisme is een nihilisme dat actief bestaande waarden wil vernietigen. Het is bij hem iets positiefs, iets dat een stap is op weg naar het overkomen van het nihilisme. In dit licht is het te begrijpen dat Nietzsche zichzelf als Europa’s eerste perfecte nihilist omschreef.⁵⁰ Ook Hermans en Ter Braak zijn — door zichzelf en anderen — als nihilisten bestempeld.

Ter Braak heeft een boek van Hermann Rauschning uit 1938 — *Die Revolution des Nihilismus* — naar het Nederlands vertaald. Hij was erg lovend over het boek, waarin het fascisme als een nihilistische revolutie wordt omschreven. Het fascisme als leer van *ressentiment* en als nihilistische revolutie. Hoe verhoudt zich dit tot elkaar? John Protevi vraagt zich aan het begin van zijn artikel “A Problem of Pure Matter: Fascist Nihilism in *Mille Plateaux*”⁵¹ af of de Nazi’s nihilisten waren. “Did they devalue this world in favour of a higher world? had they lost their belief in a higher world? Did they prefer to fade away in passivity rather than live?” Het antwoord op de vraag of ze nihilisten waren is volgens Protevi positief, maar de antwoorden op de vervolgvragen die Nietzsche gebruikt om nihilisme te diagnosticeren niet. Weliswaar produceerden de Nazi’s een sociale machine waarvan de voornaamste doelen dood en destructie waren, maar ze lijken niet op de passieve nihilisten van Nietzsche.⁵²

Het actieve nihilisme lijkt erg op het fanatisme van de Nazi’s, die *actief* alles wat decadent was wilden vernietigen. In het volgende hoofdstuk gaan we in op het facisme en zullen we aantonen dat het een valse oplossing voor nihilisme is. De crux is uiteraard aan te tonen dat het fascisme het nihilisme niet werkelijk *completeerd*, maar de toevlucht neemt tot het oprichten van nieuwe transcendente waarden, waarden die niet van deze aarde zijn, maar van elders, met andere woorden: metafysische, dialectische, Christelijke, maar vooral *levensontkennende* waarden. Het nihilisme van Nietzsche is door Deleuze op magnifieke wijze behandeld in zijn boek over de filosoof, maar het woord komt interessant genoeg maar 1 keer voor in het tweeluik *Capitalism and Schizophrenia*. Op pagina 230 van *Mille Plateaux*, Plateau met jaartal 1933, staat: “There is in fascism a realized nihilism.” De sleutel, zullen we zien, zit hem in het woord “realisatie”.

39 Hubert L. Dreyfuss, “Kierkegaard on the Internet: Anonymity versus Commitment in the Present Age”, in Heiko Schulz, Jon Stewart & Karl Verstrynge (red.), *Kierkegaard Studies Yearbook*, 1999, pp. 96-109.

40 QPH, pp. 28-29.

41 NP, p. 172.

42 NP, p. 174.

43 NP, pp 174-175

44 NP, p. 186.

45 Nietzsche geciteerd in NP, p.179.

46 NP, p. 175.

47 NP, p. 175.

48 NP, p. 64.

49 “How much dullness, how blond the head...” Friedrich Nietzsche, *The Will to Power*, [*Wille zur Macht*], vert. Water Kaufman & R.J. Hollingdale, Walter Kaufman,(red.), New York, Random House, 1968, p. 31.

50 *ibid.* Nietzsches voorwoord, §3.

51 John Protevi, “A Problem of Pure Matter: Fascist Nihilism in *A Thousand Plateaus*”, in *Nihilism now! Monsters of energy*, pp. 167-188.

52 *ibid.*, p. 167.

III Fascisme

“Poldermussolini. Dat klinkt heel hard en er zullen ook weer heel wat reacties op volgen, maar geloof me: ik zie een rechtstreeks verband tussen Fortuyn, Mussolini en uiteindelijk Nietzsche.”

*Manuel Kneepkens*¹

Reductio ad Hitlerum

De term fascisme kan uiteraard verwijzen naar het historische fascisme dat in Italië opkwam en dat werd geadopteerd door Hitler en verweven met zijn nationaalsocialisme (Nazisme). Na de Tweede Wereldoorlog is het een zwaar beladen begrip en kan het naast om een historisch fenomeen aan te duiden weliswaar pejoratief gebruikt worden, maar alleen gevallen van extreme nood. Het pejoratief gebruik van het woord viert inmiddels hoogtij, zoals we zagen in hoofdstuk I, en journalisten en essayisten buitelen over elkaar heen om het gebruik van het woord beurtelings te verbieden — omdat het te beladen is of juist niets zegt. Het is een doodoener voor iedere discussie geworden — bekend is de zogenaamde “wet van Godwin”, die stelt dat hoe langer een online discussie duurt, hoe groter de kans op een vergelijking met Hitler en zijn daden.² Willem Frederik Hermans was al zeer scherp over het “fascist” schreeuwen. De meeste mensen stellen zich bij fascistische mensen voor die een leider verheerlijken, of Joden in concentratiekampen stoppen, maar fascisme is ook de van de corporatieve staat, aldus Hermans. “[D]it probleem is veel te technisch voor al die ‘fascist’-schreeuwers.”

Een andere tendens is dat er pogingen worden gedaan het fascisme serieus te nemen en het begrip te rehabiliteren. In Nederland is Dick Pels een voorbeeld van iemand die het begrip een nuttig kritisch instrument vindt, zolang er maar duidelijk wordt gemaakt op welke manier men het gebruikt — dus niet als *reductio ad Hitlerum*, maar naar het fascisme zoals het zich heeft ontwikkeld in de politiek. Volgens Pels is het populisme van Fortuyn een derde weg tussen links en rechts die wel degelijk wortels heeft in de geschiedenis van de ideologie het fascisme. Hij gebruikt het op deze manier in zijn boek over Pim Fortuyn.³ Pels wijst er op hoe dicht we *allemaal* bij het fascisme staan, dat het zowel linkse als rechtse elementen heeft: het waren de bezetters die aan de wieg hebben gestaan van de Nederlandse verzorgingsstaat.⁴ Iets soortgelijks als Hermans al deed. Een recent voorbeeld van iemand die de ideologie van het fascisme serieus wil nemen is Robin te Slaa in zijn boek *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*. (Te Slaa behandelt echter niet de esthetische kant van het fascisme en deze avantgardistische, Futuristische, revolutionaire inspiratie is mijns inziens cruciaal.)

Was Pim Fortuyn een fascist? Zijn Geert Wilders, Thierry Baudet fascisten? Donald Trump? En wat heeft dit stempel voor waarde? Is het niet veel nuttiger om specifiek te zijn en bijvoorbeeld te zeggen dat iemand een racist of een seksist is? Door het woord fascist te gebruiken zouden deze aspecten immers ondergesneeuwd kunnen raken.⁵ Omdat het fascisme geen vastomlijnde ideologie is zijn beschuldigingen van fascisme al snel een vorm van *guilt by association*. “Als je boeken in je boekenkast hebt staan waarin betoogd wordt dat Duitsland verpest wordt door niet-witte bevolkingsgroepen”, ben je dan een Nazi? “[M]

isschien wil je daarover twisten. Waar we niet over kunnen twisten: ik heb net Thierry Baudet beschreven.”⁶ Het doet denken aan Hans Teeuwen die in zijn theatershow *Real Rancour* zegt: “I really love music [you know what I love about music? The sound of it], it’s one of the few things I have in common with Joseph Goebbels”.

Het fascisme, is het links of is het rechts? Of is het inderdaad een “derde weg”. Het fenomeen is zo complex, we kunnen wel zeggen: de geleerden zijn het er niet over eens. Radicale egalitaire ideeën staan tegenover of zelfs naast anti-egalitaire, aristocratische ideologieën. Een belangrijk werk dat het fascisme probeert te duiden is *Naissance de l’ideologie fasciste* (1984) van Zeev Sternhell. Volgens Sternhell was het fascisme niet reactionair, maar een alternatief voor liberalisme en Marxisme. Het wilde de bestaande politieke orde vernietigen, het was anti-burgerlijk en anti-democratisch, maar wilde wel de vruchten van de markt en moderne technologie blijven plukken. Roger Griffin’s these dat het fascisme een “palingenetic ultra-nationalism” is vindt veel gehoor. Het gaat de fascist om de komst van een *nieuwe* mens of natie, uit de puinhopen van de huidige decadente samenleving.⁷ Ernst Nolte ziet in het fascisme als een anti-beweging *pur sang*. In *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963)⁸ omschrijft — Hegeliaan — Nolte het Fascisme als een negatief fenomeen op drie vlakken. Op politiek vlak anti-Marx, sociaal gezien anti-burgerlijk en “metapolitiek” gezien anti-transcendentiaal of: anti-modern. In 1938 omschreef Hermann Rauschnig het fascisme — geïnspireerd door Ernst Jünger — in zijn boek *Die Revolution des Nihilismus* als “doctrineloze” of de “nihilistische” revolutie. Een paar jaar eerder (1935) geeft Walter Benjamin zijn definitie van het fascisme als een „esthetisering van politiek” in zijn boek *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*.⁹ Op Rauschnin (Jünger) en Benjamin kom ik later uitgebreider terug.

Een Duits grapje uit de jaren ’30 omschrijft het fascisme als “de wereld als wil zonder idee”.¹⁰ Ik volg expres een lijn van ideologisch georiënteerde behandelingen van het fascisme naar generieke definities (esthetisering, nihilisme). Deze definities zijn, in tegenstelling tot de behandelingen zoals die van Pels, bedoeld om het fascisme af te schilderen als het ultieme kwaad. Waar we naar op zoek zijn is een concept van het fascisme voorbij goed en kwaad. Is het fascisme een nobel, gezond en aristocratisch fenomeen — zoals het zelf meent — of is het slecht (voor de gezondheid)? Het fascisme moet daarvoor, net als *ressentiment*, niet worden begrepen als een psychologisch of historisch fenomeen. Verwijzen naar feiten of zoeken naar een pure oorsprong brengen alleen maar meer verwarring.¹¹

Ik zal een genealogie van het fascisme laten beginnen op hetzelfde historische punt als waar Pankaj Mishra *Age of Anger* — zijn pamflet over *ressentiment* — laat beginnen, in 1919, met een schitterend personage: Gabriele D’Annunzio. Ik zal laten zien hoe D’Annunzio Hitler en Mussolini heeft geïnspireerd en welke rol het Futurisme in het fascisme speelt. Dan probeer ik met de definities van Rauschnin (Jünger) en

6 Sander Philipse, “Dit is het slecht verholde nazi-gedachtegoed van Thierry Baudet”, *Joop*, 14 maart 2017, <https://joop.vara.nl/opinies/dit-is-het-slecht-verholde-nazi-gedachtegoed-van-thierry-baudet> (laatst bezocht juli 2017). Thierry kan beter zijn boeken uit zicht opbergen, net als BHL: “In his and Dombasle’s apartment, his books are hidden, whereas her collections of objects are on show.” [en dan volgt een opsomming van objecten — kandelaren, zijde — die zo uit een roman van D’Annunzio of J.K. Huysmans lijkt te komen. Zie: <http://www.vanityfair.com/news/2003/01/levy200301> (laatst bezocht juli 2017).

7 Roger Griffin, *The nature of fascism*, [1991], Londen, Routledge, 2003.

8 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism: Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism*, [*Der Faschismus in seiner Epoche*, 1963], vert. Leila Vennewitz, New York, Holt Rinehart & Winston, 1966.

9 Walter Benjamin, “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, [*Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, 1935] vert. Harry Zohn, in: Hannah Arendt (red.), *Illuminations*, New York, Schocken Books, 1969.

10 Dick Pels, *The intellectual as stranger, studies in spokespersonship*, [2000], Londen, Routledge, 2003, p. 112.

11 Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo*, [*Ecce Homo*, 1908] vert. Duncan Large, New York, Oxford University Press, 2007. Hierna: EH.

1 Manuel Kneepkens in *Rotterdams Dagblad* van 28 november 2001.

2 https://en.wikipedia.org/wiki/Godwin%27s_law (laatst bezocht mei 2017).

3 Dick Pels, *De geest van Pim...*

4 *ibid.*, p. 227.

5 Sam Kriss, “What is fascism?”, *Idiot Joy Showland*, 14 januari 2013, [web log], samkriss.com/2013/01/14/what-is-fascism/, (laatst bezocht juli 2017).

Benjamin een bevredigend antwoord geven op de vraag wat het fascisme zo aantrekkelijk maakt. Wanneer dit niet lukt haal ik de freudo-marxisten Wilhelm Reich en Erich Fromm aan. Het fascisme zal ik vervolgens met *L'Anti-Edipe* en *Mille Plateaux* van Deleuze & Guattari (opnieuw) koppelen aan het nihilisme. Zij behandelen het fascisme niet psychologisch, historisch of ideologisch, maar materialistisch en geografisch. Dit zal een interessant licht werpen op onze genealogie. Uiteindelijk laat ik zien hoe het passieve nihilisme van Nietzsche (en van *L'Anti-Edipe*) een ander soort nihilisme dan het fascistische nihilisme (uit *Mille Plateaux*), maar dat het fascistische nihilisme geen actief nihilisme is.

Gabriele D'Annunzio

Age of Anger vangt aan in september 1919 met de bezetting van het stadje Fiume (nu Rijeka in Kroatië). door het *fenomeen* Gabrielle D'Annunzio (1863-1938): Italiaan, dandy en oorlogsheld; een van de beroemdste figuren uit zijn tijd en — vooral in Italië — nog steeds wereldberoemd. Zijn huis is een barokke bezienswaardigheid, waar Italiaanse schoolkinderen verward en gedesoriëteerd vandaan komen na een schoolreisje.¹² Een man wiens erfgoed verbazing oproept (eerder dan bewondering), gekleurd door fascinatie en afkeer. Fascinatie voor een man die zijn leven als kunstenaar, vrouwenverleider (seksmaniak), politicus, oorlogsheld en leider wilde vormgeven tot een soort *Gesamtkunstwerk*.¹³ En afkeer van de overdrevenheid, kunstmatigheid, de zucht tot zelfverheerlijking en de “uiterst verdachte alliantie met de fascistische machthebbers”.¹⁴ Dit laatste is een eufemisme als men bedenkt dat D'Annunzio ook wel de uitvinder¹⁵/*godfather*¹⁶/stamvader¹⁷ van het fascisme wordt genoemd. Mussolini verordondeerde een biografie over D'Annunzio waarin de laatste als de “Johannes de Doper” van het fascisme wordt afgeschilderd, het moge duidelijk zijn dat Mussolini zichzelf als de Messias zag.¹⁸ Het was een biografie waar D'Annunzio geen bezwaar tegen had. D'Annunzio was zelf geen fascist, aldus een hedendaagse biograaf, maar “fascism was D'Annunzian”.¹⁹

In zijn vermeend autobiografische roman *Il Piacere* — een boek dat volgens een Nederlandse criticus naar sperma rook²⁰ — laat D'Annunzio een personage zeggen: “Bisogna fare la propria vita, come si fa un'opera d'arte. Bisogna che la vita d'un uomo d'intelletto sia opera di lui. La superiorità vera è tutta qui. [...] Bisogna conservare ad ogni costo intiera la libertà, fin nell'ebrezza. La regola dell'uomo d'intelletto, eccola: - Habere, non haberi.”²¹ *Il Piacere* is een van de werken waarin D'Annunzio zijn vele seksuele

12 Harald Hendrix, “Een dandy wordt nationale held, Gabriele D'Annunzio's bestaan als Gesamtkunstwerk”, in André Hielekma (red.), *De dandy of de overschrijding van het alledaagse, facetten van het dandyisme*, p. 146.

13 Hendrix, p. 147.

14 Hendrix, p. 147.

15 Count Carlo Sforza, “D'Annunzio, Inventor of Fascism”, *Books Abroad*, vol. 12, no. 3, zomer 1938, pp. 269-271, beschikbaar op: www.jstor.org/stable/40079869, (laatst bezocht mei 2017).

16 Jack Griffiths, “Gabriele D'Annunzio: The Godfather of Italian Fascism”, *Historyanswers*, 13 maart 2015, www.historyanswers.co.uk/people-politics/gabriele-dannunzio-factfile/, (laatst bezocht mei 2017).

17 Louise Adler, “Gabriele D'Annunzio: fascist, sadist, sex fiend ... biographer's delight”, *The Australian*, 17 mei 2014, www.theaustralian.com.au/arts/review/gabriele-dannunzio-fascist-sadist-sex-fiend-biographers-delight/news-story/1c9e93865b943f9bddd2457c8364080d, (laatst bezocht mei 2017).

18 Mishra, H5.

19 Lucy Hughes-Hallett, *The Pike: Gabriele D'Annunzio, Poet, Seducer and Preacher of War*, New York, Harper Collins, 2014.

20 De criticus was de Nederlandse filosoof Jacob Moleschott. “Odora di sperma”, een kwalificatie die D'Annunzio dankbaar overnam in een autobiografische tekst. Zie Hendrix p. 153 & 160 (voetnoot 9).

21 “Men moet zorgen dat men zijn leven vormgeeft als ware het een kunstwerk. Het leven van een intellectueel is een kunstwerk met hemzelf als onderwerp. Ware superioriteit, het is allemaal aanwezig. [...] Zorg dat je en koste van alles je vrijheid bewaart, tot je er high van wordt. De regel van de intellectueel is: — bezit, wordt niet bezeten.” Mijn vertaling.

escapades expliciet beschrijft — hij was onder andere amoreus met kunstenaars Tamara de Lempicka en actrice Eleonora Duse. Toen hij eenmaal beroemd genoeg was, liet hij zich verkiezen in het Italiaanse parlement (het kwam erop neer dat men maar op hem moest stemmen omdat hij beroemd was) waar hij speeches hield over hoe briljant hij was en hoe stom democratie, omdat de gemiddelde mens nu eenmaal erg dom is. D'Annunzio was voor het permanent voeren van oorlog, want oorlog was volgens hem glorieus en esthetisch. Hij werd niet herkozen (hij zat van 1897-1900), maar bleef populair, wat wonderlijk is gezien zijn onomwonden afkeer van de massa (het volk) en democratie.

Dat D'Annunzio zich kandidaat stelde voor het parlement was dan ook minder vanuit politiek engagement dan vanuit protest. Zijn levensovertuiging was in ongeveer alles elitair en antidemocratisch. In een essay uit 1892, getiteld *La Bestia elettiva* (Het verkiezingsmonster) vindt hij geen doekjes om zijn walging van democratie en parlementarisme. De volksmassa zal volgens hem altijd slaaf blijven, veroordeeld te lijden in de schaduw van feodale burchten of de feodale rookholten in moderne fabrieken. Ze zullen nooit het gevoel van vrijheid kennen. Het is rond de tijd van *La Bestia elletiva* dat D'Annunzio Nietzsche ontdekt. In het voorwoord van de roman *Trionfo della Morte* schrijft hij te geloven in de komst van de *Übermensch*.

De kennismaking met Nietzsche zorgde dat de anti-egalitaire, aristocratische ideeën van D'Annunzio evolueerden in een sterk gepolariseerd model van de heren en slaven-moraal. Deze maatschappijvisie draagt een toekomstgericht perspectief, een wil tot vernieuwing, een behoefte aan “moderniteit”, maar deze vernieuwingsdrang wordt steeds gekenmerkt door de typische *bric-à-brac* mentaliteit van de laat 19e eeuw. De vorm-is-inhoud esthetiek (*l'art pour l'art*) is een rechtvaardiging voor verzamelwoede en de vernieuwing-door-terugblik gedachte een ideologisering van die voorkeur voor antiquarische objecten.²² Voor het vormgeven van de toekomstige maatschappij ziet D'Annunzio een rol voor de kunstenaar — en niet voor de politiek. De kunstenaar als incarnatie van de *Übermensch* kan de wereld redden uit de neerwaartse spiraal die door kapitalisme en democratie is ingezet. (Zie zijn roman: *Il Fuoco* uit 1900.)²³

Na 1910 doet een nieuw element haar intrede in de retro-esthetiek van D'Annunzio, ingegeven door een fascinatie met de moderne techniek en dan met name het vliegtuig — zie de roman *Forse che sì, forse che no* (1910). De combinatie van oud en nieuw zijn typerend voor D'Annunzio die zonder overgang propellor naast een bidstoel en een onderzeeër naast een klassiek Grieks theater plaatst. Het *Gesamtkunstwerk* dat D'Annunzio wilde creëren veronderstelt een, want Harald Hendrix noemt “totalitaire esthetica” en D'Annunzio pleit voor een irredentistische opstelling, dat wil zeggen D'Annunzio wil de gebieden terugveroveren waarvan hij vond dat ze bij *Madre Italia* hoorden. Hij was een vurig voorstander van de inval van Italië in Libië in 1911 tijdens de Italiaans-Turkse oorlog.

Na een aantal spectaculaire “heldendaden”²⁴ — raids met mini-onderzeeërs en een vlucht boven Wenen, waar hij (in het Italiaans opgestelde en onvertaald gelaten) pamfletten over uitstrooide — installeert hij zich in de chaotische nadagen van de Eerste Wereldoorlog als “Il Duce”²⁵ van Fiume. Dit tegen de wil van de Italiaanse regering die de regio aan Joegoslavië wilde geven. D'Annunzio vond dat Fiume Italiaans moest zijn en stichtte met een paar troepen zijn eigen vrijstaat: “Carnaro”.

Mussolini & Hitler

Buiten Italië is D'Annunzio niet zo bekend als erbinnen, behalve voor liefhebbers — van het dandyisme of decadente literatuur—, en toch weet iedereen zonder het te weten hoe het er ongeveer aan toe ging in Carnaro, of beter gezegd: hoe het er heeft uitgezien. De reden hiervoor is dat Mussolini (die zich zelfs *Il Duce* liet noemen) en Hitler grote bewonderaars waren van D'Annunzio en zijn politieke stijl in veel opzichten

22 Hendrix, p. 155-156.

23 Hendrix, p. 158.

24 Hendrix, p. 159.

25 Mishra.

letterlijk hebben gekopieerd. Ik ben niet de enige²⁶ die het charisma van Hitler moeilijk te rijmen vind met de opnamen die er zijn van zijn speeches, daar lijkt hij eerder op een gek dan op een begenadigd redenaar. Het kan zijn dat zijn manier van spreken uit de tijd is en dat het daarom voor ons zo vervreemdend is om naar te kijken (zoals de dictie van een nieuwslezer van het polygoon journaal). Maar zijn speeches waren in die tijd al niet normaal en zeker niet spontaan. Net als die van Mussolini waren Hitler's redevoeringen imitaties van de vurige, gestileerde redevoeringen vol retorische vragen van de gemaniëerde Gabriel D'Annunzio. Deze laatste hield zijn speeches (ook) het liefst vanaf een balkon waar grote vlaggen met pseudo-religieuze symbolen op prijken (het wapen van Carnaro bevat een Ourobouros, de mythische slang die in zijn eigen staart bijt!). Hij doste zijn troepen uit in zwarte shirts vol parafernalia — zijn “piraten” (omdat Carnaro geografisch afgesloten lag van de buitenwereld, was piraterij letterlijk de belangrijkste bron van inkomsten)²⁷ droegen de door de SS berucht geworden *Totenkopf*, een schedel met gekruiste botten²⁸ — en hij liet ze in zachte pantalons door de straten marcheren, de rechterarm gestrekt omhoog in een Romeinse groet die nu vooral bekend is als “de hitlergroet”.

De dubbelzinnigheid van D'Annunzio blijkt uit ongeveer elk aspect van zijn biografie. Zo is het ook opmerkelijk dat hij geweld niet schuwde om zijn tegenstanders eronder te houden, of niet schroomde strategisch een brug open laten staan om de meerderheid te krijgen tijdens zelf uitgeschreven verkiezingen in Carnaro. Hiermee contrasteert de grondwet van Carnaro die *muziek* centraal stelde in allerlei aspecten van het leven, ook in het onderwijs. Universiteiten moesten vrij zijn van wettelijke inmenging en de Latijnse cultuur moest er leidend zijn. De grondwet kan in het algemeen als progressief worden gezien, zeker voor die tijd. Vrouwenstemrecht, rechten en vrijheden voor niet-Italianen (opmerkelijk gezien D'Annunzio's felle nationalisme), gelijkheid voor de wet ongeacht geslacht, afkomst. Er konden volksinitiatieven (referenda) worden ontplooid, er was gegarandeerd onderwijs voor iedereen, pensioenen, minimumloon. Ook was het idee dat er in Carnaro een “corporate state” waarbinnen iedereen, afhankelijk van zijn of haar functie, lid was van een van de tien corporaties. Dit alles verbleekt enigszins gezien het feit dat er tijdens een “state of exception” om met Agamben te spreken, de dictator absolute macht had. Dit was afgekeken van Romeinse republiek. Feitelijk had D'Annunzio de hele periode dat Carnaro bestond de absolute macht en hij zorgde ook dat hij deze behield.

Tijdens de maanden dat de “dress rehearsal for fascism” duurde, bleven de grotere machten in de wereld bakkeleien over wat ze met Fiume aanmoesten. Minister President Nitti in Rome moest de provocaties van D'Annunzio machteloos aanzien, want als hij had besloten er iets aan te doen, zouden zijn eigen mensen zich wel eens tegen hem kunnen keren. Waarom zouden ze immers op hun Italiaanse broeders aanvallen? In 1920 werd Giovanni Giolotti de nieuwe minister president en deze gaf Fiume de status van een vrijstaat. De magie van “Carnaro” ebde weg en op dat moment stuurde Giolotti een oorlogsschip. Dit wierp tijdens kerstmis een paar welgemikte bommetjes op D'Annunzio's paleis, waardoor hij gewond raakte en klaagde over een “Natale di sangue” (bloederige kerst). Hij gaf zich over en keerde populairder dan ooit terug naar Italië, waar hij uiteindelijk tot zijn dood in 1938 door het door Mussolini geïnstalleerde fascistische regime werd overspoeld met geld en eerbetonen.²⁹

26 Romy Scott, “The Sex-Obsessed Poet Who Invented Fascism”, *Atlas Obscura*, 4 december 2015, www.atlasobscura.com/articles/the-sex-obsessed-poet-who-invented-fascism (laatst bezocht juli 2017).

27 Auteur onbekend, “Italian Regency of Carnaro: city-state ruled by the poet D'Annunzio”, Russisch artikel tfolk.ru/?p=17425 waarvan de vertaling te vinden is op ironmarch.org/index.php?/topic/4868-italian-regency-of-carnaro-city-state-ruled-by-the-poet-dannunzio/, (laatst bezocht juni 2017).

28 Overigens is het doodshoofd een bekend militair embleem dat bijv. de Pruisen ook droegen als teken van loyaliteit tot in de dood.

29 Roy Palmer Domenico, *Remaking Italy in the Twentieth Century*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2002, p. 35.

Filippo Tomasso Marinetti: Futurisme & Fascisme

“Noi affermiamo che la magnificenza del mondo si è arricchita di una bellezza nuova: la bellezza della velocità.”

*Filippo Tomasso Marinetti*³⁰

Filippo Tomasso Marinetti noemde D'Annunzio en zijn mannen “avant-garde deserteurs”. Hij had in eerste instantie niet veel op met D'Annunzio die hij een typische wellustige, morbide en decadente poëet vond. Maar in veel opzichten belichaamde latere D'Annunzio de typische Futuristische held.³¹ Zowel Marinetti als D'Annunzio zijn ambivalente karakters, die zowel zeer kosmopolitisch gedrag vertonen — ze werkten beiden in Parijs en publiceerden veel in het Frans — maar tegelijkertijd te boek staan als felle nationalist.³² Marinetti stuurde zijn *Manifesto del Futurismo* de wereld in vanuit Parijs, het mekka van de kunsten. De invloed van het Futurisme op het fascisme kan nauwelijks worden onderschat. Het gaf de beweging een rebels en revolutionair karakter: een revolutionaire esthetiek. Eerst was de revolutie cultureel, maar later ook politiek. Het Futurisme zorgde voor een esthetisch element in de politiek van het fascisme.

“The Fascist style, striking in its aggressivity, well expressed the new ethical and aesthetic values. The style expressed its content; it was not simply a means of mobilizing the masses but represented a new scale of values, a new vision of culture. All the futurists had the cult of energy, of dynamism and power, of the machine and speed, of instinct and intuition, of movement, willpower, and youth. They professed an absolute contempt for the old bourgeois world and praised the necessity and beauty of violence.”³³

Het fascisme in Italië omarmt modernisme en de moderne kunst, maar Hitler verwerpt het juist. Hij heeft een hekel aan alles wat modern is en verklaart moderne kunst *entartet*. Volgens Ernst Nolte ziet Hitler in de Jood een belichaming van de moderniteit.³⁴ Zoals gezegd verklaart Nolte het fascisme als een anti-beweging, die onder andere anti-*modern* is. Hij heeft zich later van, mijns inziens terecht, van deze generieke verklaring gedistantieerd.³⁵ Het fascisme heeft immers zowel modernistische als anti-modernistische tendensen. Net zoals het extreem linkse en rechtse invloeden kent. De socialistische inslag van het fascisme is bijvoorbeeld terug te zien in het allereerste fascistische manifest *Il manifesto dei fasci italiani di combattimento*³⁶ waar Marinetti aan meeschreef. Een aantal genoemde punten zijn: stemrecht voor vrouwen, minimumloon, hoge belasting op kapitaal, representatie in vakbonden. De ambivalentie maakt het fascisme zo'n interessant fenomeen. Het zijn voornamelijk de moderne, esthetische en avantgardistisch-filosofische invloeden op het fascisme die voor ons van belang zijn. Naast de inspiratie van de fascistische door Nietzsche, is hier namelijk ook nog een opmerkelijke overeenkomst met het werk van Deleuze & Guattari te vinden.

30 “Wij affirmeren dat de pracht van de wereld is verrijkt met een nieuwe schoonheid: de schoonheid van snelheid.” (Mijn vertaling). Origineel in het Frans gepubliceerd als: Filippo Tomasso Marinetti, *Le Futurisme*, Le Figaro, Parijs, 20 februari 1909.

31 Elena Borelli, *Giovanni Pascoli, Gabriele D'Annunzio, and the Ethics of Desire: Between Action and Contemplation*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2017, p. 132.

32 Sternhell, p. 29.

33 Sternhell, p. 29.

34 Nolte.

35 Overigens is Nolte een meer totalitaire verklaring voor het fascisme gaan aanhangen. Over het totalitarisme later meer.

36 https://en.wikipedia.org/wiki/Fascist_Manifesto (laatst bezocht juli 2017), vergelijk: de eerder besproken grondwet van Fiume.

Marinetti en D’Annunzio³⁷ — de eerste geïnspireerd door Bergson, William Jameson³⁸ en beide geïnspireerd door Nietzsche — omarmen een idee van verlangen als een soort *wil*. Een pure, onmenselijke kracht, die doet denken aan de kracht die een propeller doet draaien. Het is geen kracht die het subject verstoort, in tegendeel, het maakt van het subject een ontstekingsmechanisme die andere machines in werking zet. Hun idee van verlangen als een productieve kracht die machines koppelt lijkt sterk op het concept van dat Deleuze & Guattari in *L’Anti-Œdipe* ontwikkelen. De idee van machines die het menselijk lichaam verbeteren en vervangen is ook een Futuristisch idee dat erg interessant is en zou kunnen worden gelezen als een wens tot onmenselijking en *de-subjectivering*: een soort machine-woorden. De afkeer van vrouwen die het Futurisme kenmerkt kan in dit licht worden gezien als een wil om machinaal “zelfvoorzienend” zijn — een lichaam zonder verlangen.³⁹

De esthetisering van politiek

“The nazi’s had their flaws, but they did look fucking fantastic.”

Russel Brand⁴⁰

Walter Benjamin definieerde fascisme als de esthetisering van politiek. Eerder refereerde ik al aan Baudet en Fortuyn als politieke dandy’s. Geert Jan de Vugt schreef een uitgebreide genealogie van de politieke dandy, maar hij gaat niet in op eventuele verbanden tussen de *Polit-Dandy* en het fascisme.⁴¹ Wat houdt de esthetisering van politiek waar Benjamin het over heeft in? Wagner schreef in zijn theoretische geschriften al over de relatie tussen kunst en politiek. Zijn notie van het *Gesamtkunstwerk* is een voorbeeld van hoe kunst een totaalervaring, een totale samenleving zou kunnen vormgeven. Dit kan zowel op individueel niveau — het dandyisme als een *aesthetics of existence*, of een “micropolitiek *Gesamtkunstwerk*”⁴² — als op collectief niveau: de maatschappij, de (totalitaire) staat of de natie als *Gesamtkunstwerk*. Op dit laatste wijst Benjamin in zijn *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Dit boek is geschreven “midden in tijd dat Hitler zijn klopjacht op joden, zigeuners, homo’s, communisten en avantgardekunstenaars begint”.⁴³ De kunst die niet de mythologie van *Blut und Boden* onderschrijft, eigenlijk alle kunst die niet in het *Gesamtkunstwerk* van het Derde Rijk past, is *entartet* en moet worden vernietigd. “Alle politieke beslissingen zijn gericht op de realisering van een *Gesamtkunstwerk*, waarin iedereen die ervan deel uitmaakt, opgaat of waarin al diegenen die zich er niet aan conformeren ten onder moet gaan. Politiek wordt tot alles omvattende kunst verheven.”⁴⁴

Fortuyn en Baudet zijn dan misschien geen fascistten in de historische betekenis van dit woord, maar door verbanden te leggen met het fascisme is hun stijl van populistische politiek beter te plaatsen. Dick Pels noemt deze stijl een “derde weg”. De “politieke bohème”, een non-conformistische vorm van politiek

“tussen links en rechts”, met historische dandy prototypen als Oscar Wilde en Gabriel D’Annunzio⁴⁵, is een voortzetting van een steeds verder liberaliserend nationalisme of fascisme. Waar de derde weg van links een liberalisering is van het socialisme — linkse partijen geven het idee van staatsplanning op en omarmen de vrije markt (de “ideologische veren worden afgeschud”) —, is de derde weg van rechts een liberalisering van het fascisme te noemen. *Étatisme*⁴⁶ wordt dus losgelaten en er vindt een democratisering van het leiderschapsprincipe plaats. Dit gaat vaak gepaard met voorstellen voor zeer direct-democratische procedures en een sterke kritiek op het huidige regenteske bestuur (het “partijkartel”).⁴⁷ De januskop van het moderne populisme, aldus Pels, heeft zowel een radicaal democratisch als een essentialistisch en “identitair” gezicht. Het “liberaal fascisme” houdt vast aan een vorm van volksnationalisme of “eenheid”, een herwaardering van identiteit en erfgoed.⁴⁸

Een politiek dandyisme, zou ik het noemen, waarbij het individuele *Gesamtkunstwerk* van de dandy verbonden wordt met een collectief *Gesamtkunstwerk*. Baudet en Fortuyn zijn beiden bezig met een bepaald Nederland te creëren en het volk dat daarbij hoort.⁴⁹ Het gaat om “harmonie” een “thuisgevoel” en mensen die willen bijdragen. Om het kunstwerk te voltooien moet een bepaalde gedeelde geschiedenis en cultuur geherwaardeerd worden. Overigens zijn de directe democratische maatregelen, de ene helft van de januskop waar Pels het over heeft, helemaal niet zo nieuw als hij doet voorkomen. Het “volksinitiatief”, het referendum waar Baudet het steeds over heeft, werd al door D’Annunzio ingevoerd in zijn Carnaro. Het moderne populisme heeft wellicht een januskop, maar deze heeft het fascisme altijd al gehad. De vraag is misschien hoe democratisch de “direct democratische” maatregelen werkelijk zijn, Napoleon III — de “uitvinder van het populisme” — gebruikte ook referenda, maar dan om zijn gang te kunnen gaan met zogenaamde permissie van “het volk”.⁵⁰

De januskop van het fascisme als esthetisering van politiek uit zich ook op de volgende manier. Enerzijds is er de wens om een totalitair *Gesamtkunstwerk* te realiseren, een esthetisch project waarbinnen harmonie, puurheid en schoonheid heersen. Waar een “thuisgevoel” voor de bewoners heerst dat niet wordt verstoord door avant-gardistische of moderne (*entartete*) dissonanten. Anderzijds is het fascisme zeer nauw verbonden met de avant garde, met name de Futuristen. Een anti-burgerlijk clubje dat zich afzet tegen de macht en dienstbaarheid aan het volk. “Fiat ars pereat mundus”, zegt dit fascisme, laat kunst gemaakt worden, terwijl de wereld vergaat. Het facisme verwacht van *oorlog* een bevrediging van de zintuiglijke waarneming die door de komst van de technologie zo is veranderd.⁵¹ De *Führer* cultus als paardenmiddel om de massa een gevoel van aura te laten beleven. Haar zelfvervreemding heeft zo’n graad bereikt, dat ze haar haar eigen vernietiging als esthetisch genot kan beleven. Dit zoeken van esthetisch genot in oorlog noemt Benjamin een voltooiing van de *art pour l’art* — het principe dat Nietzsche een worm noemde die in haar eigen staart bijt. Denk nu nog even terug aan de ouroboros op de vlag van Carnaro. Het esthetische project van D’Annunzio dat Mussolini en Hitler kopieerden, een experiment, geboren uit een afkeer van de

37 Vooral in zijn laatste roman *Forse che si forse che no*.

38 Sternhell, p. 233.

39 Borelli, pp. 132-133.

40 <https://www.youtube.com/watch?v=inB-6R1-4ng>

41 Dick Pels gaat hier wel op in, *De geest van Pim...*, p. 19.

42 Henk Oosterling, “De bestaansesthetica van Michel Foucault” in Sybrandt van Keulen (red.), *Hoe kunst en filosofie werken*, Amsterdam, Boom, 2014, p. 87. Ik zal de termen micropolitiek en macropolitiek in dit verband verder vermijden, aangezien bij Deleuze en Guattari macro en micro niet hetzelfde zijn als collectief en individueel.

43 Henk Oosterling, <https://www.henkoosterling.nl/gesamtkw-arnhem.html>, (laatst bezocht juli 2017).

44 *ibid.*

45 Pels noemt Oscar Wilde als prototype, maar niet D’Annunzio die hij maar één keer noemt in zijn boek, als inspirator van Mussolini. Fortuyn wordt met Mussolini vergeleken, tot aan zijn kale hoofd aan toe, maar niet met D’Annunzio, die ook kaal was en die weer de inspiratiebron van Mussolini was. Een vergelijking tussen dandy Fortuyn en dandy D’Annunzio is veel interessanter lijkt mij.

46 De PVV past moeilijk in dit plaatje. Het boek van Pels gaat met name over Fortuyn. Over de werkelijke politieke kleur van de PVV heerst onduidelijkheid. Met een partijprogramma van een A4 past is er ook vrij weinig over te zeggen.

47 Pels, *De geest van Pim...*, h. 8.

48 *ibid.*

49 Willem Schinkel, geciteerd door Geertjan de Vugt, p. 219.

50 Han van der Horst, “Thierry Napoleon Baudet”, *Joop*, 8 april 2016, <https://joop.vara.nl/opinies/thierry-napoleon-baudet>, (laatst bezocht juli 2017).

51 Benjamin.

representatieve democratie, vooral omdat deze saai en bourgeois, *lelijk*, zou zijn.

D'Annunzio is de belichaming van de januskop van het fascisme, die in het populisme van Fortuyn en Baudet zijn twee gezichten weer laat zien. Een waardering voor nieuwe ontwikkelingen en “innovatie” staat naast een afkeer van moderne kunst liefde voor het klassieke (Latijn). Progressieve waarden en gelijkheidsidealen gaan hand in hand met misogynie. Een nationalisme dat de tolerantie en de open handelsgeest van Nederland hoog in het vaandel heeft staan, gaan hand in hand met een afkeer van moslims. Elitaire figuren die de oorlog verklaren aan de elite uit naam van het volk. Maar is dat dan fascisme? Dit laveren tussen links en rechts? Dit opportunisme? Volgens Rauschnin is dit het nihilisme van de fascistten, een mobilisatie om de mobilisatie. De ideologie is allemaal schone schijn en maskerade. Het gaat de elite er alleen om aan de macht te blijven. Niet geheel onbelangrijk om te vermelden is dat Menno ter Braak het boek van Rauschnin *Die Revolution des Nihilismus* goed kende; hij vertaalde het namelijk naar het Nederlands. Nihilistische opportunisten die de massa misleiden met een groot theater, dat zijn fascistten.

Maar is iedere “esthetisering van politiek” fascisme? Deze esthetisering kan immers verschillende vormen aannemen, een vredelievende en inclusieve samenleving kan ook een doel zijn. Is bijvoorbeeld de roep om linkse politici met een “verbindend verhaal”, niet feitelijk een roep om esthetisering van de politiek? Dit is wat Pels in zijn boek letterlijk oppert: links zou kunnen leren van de “politieke bohemien”.⁵² Maar kan een linkse (goede?) bohemien ook een fascist zijn? Zijn er dus goede fascistten? Is het esthetische aspect wat het fascisme zo aantrekkelijk maakt? Zijn alle esthetische vormen van politiek fascistisch of alleen die varianten waarin de eigen vernietiging als esthetisch genot wordt ervaren: de verwerkelijking van *l'art pour l'art*? Walter Benjamin was *on to something*. Hij zag echter het esthetische aspect nog als iets dat de massa's in een bepaalde vervoering — op de knieën — bracht, als iets massa-psychologisch.

Hoe kan iemand zijn eigen vernietiging wensen — behalve misschien met uitzicht op een wederopstanding? Het fascisme wordt regelmatig in verband gebracht met de dood en wederopstanding. Maar soms wordt het gezien als puur een (ziekelijke) liefde voor de dood. Erich Fromm bijvoorbeeld brengt het fascisme in verband met necrofilie. Necrofilie is “attraction to all that is dead, decayed, putrid, sickly; it is the passion to transform that which is alive into something unalive; to destroy for the sake of destruction; the exclusive interest in all that is purely mechanical. It is the passion to tear apart living structures.”⁵³ Volgens Fromm is Necrofilie een product van fascistisch denken, als voorbeeld geeft hij de fascistische slogan — die ook door D'Annunzio is geuit —: “Vive la morte!”. Om het fascisme te begrijpen is het inderdaad nodig om over de dood na te denken.⁵⁴ Deleuze & Guattari brengen de doodscultus in verband met het fascisme, het fascisme is een vorm van zelfmoord. Volgens Deleuze & Guattari geen sprake van een innerlijke -- psychologische — doodsdrijf die zich van de fascistten meester maakt. Deleuze & Guattari volgen en radicaliseren Nietzsches queeste tegen priesterlijk denken, dat wil zeggen denken in termen van ziel, subject. Een ongezonde smaak voor alles wat dood en verderf omarmt.

In wat volgt zullen we het fascisme op een andere manier beschouwen dan ideologisch of psychologisch, namelijk als een puur materieel probleem.

Het materialisme van Deleuze & Guattari

“[I]k ben er van overtuigd dat het de natuur niets kan schelen of de wereld bevolkt wordt door supermensen, ondermensen of helemaal geen mensen. Ik heb wat ik zou willen noemen: de geologische blik op de geschiedenis.”

*Willem Frederik Hermans*⁵⁵

Deleuze moet worden gezien als staande in de traditie van systeemfilosofen als Spinoza en Leibniz en de klassieke “natuurfilosofen”, hij moet worden gerekend tot de *fysici*.⁵⁶ Een van de grootste verdiensten van Deleuze en Guattari's tweeluik *Capitalisme et Schizophrénie* is het materialisme van hun systeem. Het eerste boek, *L'Anti-Edipe*, transformeerde de Marx-Freud synthese die door links werd aangehangen (Erich Fromm, Herbert Marcuse⁵⁷) door een injectie met “Nietzscheaanse energetica”.⁵⁸ In het tweede deel, *Mille Plateaux*, wordt veel van de eerdere terminologie aangepast, maar wordt nog meer nadruk gelegd op geologie, materie, aardlagen en stromen van materie en energie. Deleuze & Guattari insisteren dat hun politieke wetenschap “a problem not of ideology, but of pure matter” is.⁵⁹ Deleuze heeft eens in een interview gezegd dat een samenleving voor hem een vloeistof is, of nog erger een gas. “Ze ontsnapt voortdurend naar alle kanten, houdt nooit op weg te glippen en stroomt onophoudelijk.”⁶⁰ Deleuze heeft volgens Prigogine en Isabelle Stengers de natuurwetenschappen omarmd om te ontsnappen aan elke referentie aan “de mens van de traditionele filosofie, het actieve subject met zijn plannen intenties en wil”.⁶¹ Deleuze & Guattari gaan uit van zelforganiserende materie en dit biedt ze de mogelijkheid te ontsnappen aan hylomorfisme — de idee dat er een transcendente vorm nodig is die materie organiseert, bijvoorbeeld een ziel om iets levend te laten zijn.

Dit is voor ons met name belangrijk omdat het fascisme als een ideologie wordt gezien en ideologie als iets van de geest, iets dat boven het materiële zou zweven. De termen “ideologie” en “materialisme” zijn begrippen uit het Marxisme. In het Marxisme is het “materialisme” een historisch of dialectisch materialisme, waarin de geschiedenis wordt bestudeerd van de economische (materialistische) basis, die bestaat uit productiemiddelen en uit de culturele laag daarboven die de “superstructuur” wordt genoemd. In deze superstructuur lokaliseert Marx ideologie. Deleuze & Guattari hebben het over economie, maar op een hele andere manier, zij beschrijven een economie van verlangen, maar verlangen is bij hen niet een soort gewichtloos, immaterieel, transcendent iets. Het is net zo goed materieel.

In *Mille Plateaux* noemen Deleuze & Guattari “noology” de studie van “images of thought”. Een beeld van het denken (denk-beeld?) is de manier waarop wordt gedacht in een bepaalde tijd en in een bepaalde maatschappij. Een vergelijking met Foucaults epistèmes licht voor de hand. Benoît Dillet argumenteert dat de kritiek van denk-beelden — met andere woorden noologiekritiek — een transformatie is van Marxistische ideologiekritiek.⁶² “Noology, which is distinct from ideology, is precisely the study of images of thought, and their historicity.”⁶³ Denk-beelden impliceren volgens Deleuze & Guattari geen dualisme tussen lichaam en

55 Hermans, *Schepend nihilisme*, p. 60.

56 Bernold, geciteerd in *Deleuze compendium*, p. 21.

57 Henk Oosterling, <https://www.henkoosterling.nl/deleuze-dogon-nl.html> (laatst bezocht juni 2017).

58 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 179.

59 MP, p. 165.

60 Deleuze, geciteerd door Marc Schuilenberg, “Assemblages”, in *Deleuze compendium*, p. 205.

61 Wim Christiaens & Christian de Ronde, “Fysica & Wiskunde”, *Deleuze compendium*, p.p. 328-344, p. 338.

62 Benoît Dillet, “Deleuze's Transformation of the Ideology-Critique Project: Noology Critique”, in *Deleuze and the Passions*, pp. 125-146. Hierna: Benoît Dillet.

63 Deleuze & Guattari, MP, p. 376, geciteerd door Benoît Dillet, p. 129.

52 Het lijkt erop dat links in Jesse Klaver iets dergelijks heeft weten te bereiken (al kan je je afvragen hoe links Groenlinks werkelijk is, overigens is Pels aan deze partij verbonden).

53 Erich Fromm, *The Anatomy of Human Destructiveness*, p. 369

54 Mark Neocleous doet dit erg goed. Hij schetst legt de nadruk op de wederopstandingsgedachte in het fascisme: “Long live death! Fascism, resurrection, immortality”, *Journal of Political Ideologies*, 10(1), februari 2005, pp. 31-49.

geest of infrastructuur en superstructuur. Denk-beelden zijn lagen of strata die over elkaar heen komen te liggen, elk nieuw denkbeeld komt over het vorige heen te liggen. Ze zijn onderdeel van een proces van sedimentatie.⁶⁴ Hierover — over strata en sedimentatie — later meer in dit hoofdstuk.

Fascisme in *L'Anti-Edipe*

Het idee dat *L'Anti-Edipe* over fascisme gaat is waarschijnlijk aan Foucault te danken. In zijn voorwoord bij de Engelstalige editie schrijft hij dat het een boek over *ethiek* betreft waarin “the major enemy, the strategic adversary” fascisme is. “And not only historical fascism, the fascism of Hitler and Mussolini — which was able to mobilize and use the desire of the masses so effectively — but also the fascism in us all, in our heads and in our everyday behavior, the fascism that causes us to love power, to desire the very thing that dominates and exploits us.”⁶⁵ Het historische fascisme wordt maar sporadisch aangehaald. Zo zijn er een paar opmerkingen over hoe Hitler de fascistische seksueel opwond. “Hitler got the fascists sexually aroused.”⁶⁶ (Gevolgd door de opmerking dat hele veel mensen opgewonden raken van vlaggen, naties, legers en banken.) Fascisme wordt in *L'Anti-Edipe* vooral topologisch gebruikt, het fascisme is een van de polen van verlangen. Met als doel een antwoord te vinden op de grote vraag, gesteld door Spinoza en herontdekt door Wilhelm Reich: “Why do men fight for their servitude as stubbornly as though it were their salvation?”, hoe kan het dat mensen — onder bepaalde omstandigheden — verlangen naar wat hen onderdrukt, hoe kan het dat mensen fascisme *willen* (of moet ik zeggen *verlangen*)?⁶⁷

De originaliteit van Reich zit hem volgens Deleuze en Guattari in het feit dat hij niet wil accepteren dat de massa's zijn misleid. Dat de fascistische opportunisten — de massa een rad voor ogen hebben gedraaid met holle frasen, propaganda en theater. De massa's waren niet onschuldig.⁶⁸ Reich wil — in *Massenpsychologie des Faschismus* (1933) — een verklaring geven die rekening houdt met *verlangen* van de massa. Volgens Reich zijn mensen het gewend om vanaf hun jeugd seksueel onderdrukt te worden en de fascistische speelden hierop in. De massa verlangt autoriteit, omdat het deze gewend is.⁶⁹ Reich's antwoord is volgens Deleuze en Guattari niet bevredigend, omdat hij terugvalt in een dualisme dat hij zelf wilde bestrijden. Reich maakt weer een onderscheid tussen rationele en irrationele (door de fantasie geproduceerde) objecten van verlangen. (Vergelijk dit met Ter Braaks idee van het fascisme als irrationele kant van de democratie.) Om de basis te leggen voor een echte “materialistische” psychiatrie had Reich behoefte aan het concept “verlangensproductie”, aldus Deleuze & Guattari.⁷⁰ We zullen zien wat ze hiermee bedoelen.

De notie van “verlangen” (*désir*) en “verlangensproductie” zijn cruciaal in *L'Anti-Edipe*. Verwarring ligt echter op de loer. Foucault had problemen met het woord verlangen net als veel commentatoren en filosofen na hem. Jérémie Valentin stelt zelfs voor ons van het begrip te distantieren.⁷¹ Deleuze & Guattari bekritisieren in *L'Anti-Edipe* het freudo-marxisme, een in de filosofie populaire synthese van het gedachtegoed van Marx en Freud. Deleuze & Guattari kritiek is vervat in iets dat als een nieuwe synthese zou kunnen worden gezien

— al ontkennen ze dit zelf.⁷² Deleuze & Guattari verbinden Marxistische en Freudiaanse begrippen op een totaal andere manier dan daarvoor werd gedaan en combineren ze met nieuwe inzichten.⁷³ Centraal staat het Freudiaans-Marxistisch neologisme verlangens-productie. Ze stoppen het verlangen in de economie en de productie in het verlangen, dat wil zeggen ze willen af van de tegenstelling tussen de psychologische en de sociale realiteit.⁷⁴ Dit proberen ze te bereiken door het overkoepelende concept van de machine, of machines, te gebruiken.

De verwarring rond het begrip verlangen is te vergelijken met die rond Nietzsche's wil tot macht en de concepten zijn niet toevallig nauw met elkaar verbonden: men zou kunnen zeggen dat verlangensproductie de Deleuze-Guattariaanse versie van Nietzsches wil tot macht is of de *natura naturans* van Spinoza.⁷⁵ In die zin dat zowel de wil tot macht, als verlangen niet *persoonlijk*, niet *psychologisch* moeten worden gelezen. De wil tot macht is bijvoorbeeld geen verlangen *naar* macht, het is een creatieve en productieve kracht.⁷⁶ Dit is cruciaal volgens Deleuze: de idee dat het onbewuste *produceert*.⁷⁷ Tegenover de psychoanalytische voorstelling van het onbewuste als een theater waar constant Hamlet en Oedipus worden opgevoerd, zien Deleuze & Guattari het onbewuste als een *fabriek*.⁷⁸

Deleuze & Guattari stellen de werking van het verlangen (in *L'Anti-Edipe*) voor met het concept verlangensmachines (*les machines désirantes*, in het Engels: *Desiring machines*). De machines van Deleuze zijn geen — of niet per se — technische machines, die van elkaar afhankelijke onderdelen combineren om tot een efficiënt en functionerend — vaststaand — geheel te komen.⁷⁹ Technische machines zijn slechts één type machine. Machines bij Deleuze & Guattari zijn een of meer tijdelijke koppelingen, waarbij ieder element ook weer als een machine kan worden opgevat. Een verlangensmachine is niet per sé een mens of een heel organisme, een mond of een hand of een borst zijn voorbeelden van verlangensmachines.⁸⁰ Verlangensmachines zijn tegelijkertijd producent en consument⁸¹ van verlangen. Als een moeder haar kind de borst geeft, dan is de zuigkracht-producerende melk-verlangende mond van het kind gekoppeld aan de melk-producerende zuigkracht-verlangende borst van de moeder, maar de baby produceert ook weer (geluidjes bijvoorbeeld, die kunnen worden geconsumeerd door het oor van de moeder). Alle machines zijn gekoppeld aan andere en elke machine is een breekpunt in de stroom van productief verlangen, of begint zelf weer een nieuwe stroom.

Iedere verlangensproductie wordt opgenomen (genoteerd, ingeschreven) op het “lichaam zonder organen”: dit heet bij Deleuze & Guattari de “productie van een opname”. De term “lichaam zonder organen” (*corps sans organes*) wordt door Deleuze voor het eerst gebruikt in *Le Logique du Sens*. Hij leent hem van Artaud: “When you will have made him a body without organs, then you will have delivered him from all his automatic reactions and restored him to his true freedom.”⁸² Een lichaam is een economisch systeem, een stroom van materie en energie met een relatieve consistentie, ook al is het gekoppeld aan een veel groter

72 LD, p. 276.

73 Protevi, *Political Affect*, p. 92. / Rudi Laermans, “Verlangen”, in *Deleuze compendium*, p. 239.

74 LD, p. 232. / Laermans, p. 237.

75 Protevi, *Political Affect*, p. 91 / Laermans, p. 239.

76 LD, p. 119.

77 LD, p. 232.

78 AO, p. 64. / LD, p. 232 / Deleuze geïnterviewd door Claire Parnet, *L'abécédaire de Gilles Deleuze*, [dvd], Parijs, Editions Montparnasse, 1997, D. Hierna: ABC.

79 Ronald Bogue, *Deleuze and Guattari*, Londen, Routledge, 2009, p. 92.

80 AO, p. 1.

81 AO, p. 16.

82 Antonin Artaud, “To Have Done with the Judgment of God” in *Selected Writings*, Susan Sontag (red), Berkeley, University of California Press, 1976, p. 571.

64 Benoît Dillet, p 134.

65 Michel Foucault in het voorwoord van MP, p xiii.

66 Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Anti-Oedipus*, p. 293 maar ook p. 104.

67 AO, p. 29, maar ook: p. 257, 345.

68 AO, p. 29.

69 Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism*.

70 AO, pp. 29-30.

71 Zie: Jérémie Valentin, “Deleuze's political posture”, in Constantin V. Boundas (red.), *Deleuze and philosophy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, pp. 185-201.

netwerk. Men zou het lichaam zonder organen kunnen zien als het ongedifferentieerd en ongeorganiseerde stromen van materie en energie, een virtuele matrix van potentiële organisaties. “[T]he body without organs and its intensities are not metaphors, but matter itself.”⁸³ Dit lichaam zonder organen wordt omschreven als antiproduktief inscriptie-oppervlak. De productie van een opname doet zich voor bij een onderbroken stroom.⁸⁴ Zo kan het woord “moeder” worden ingeschreven waar de verlangensstroom tussen moeder en kind wordt onderbroken.

De psychoanalytische term “libido” wordt gebruikt voor de arbeid van de verlangensmachines en Deleuze & Guattari erkennen met Freud dat verlangen “partieel” kan zijn, met andere woorden dat het alleen tussen mond en borst stroomt.⁸⁵ Wat Deleuze & Guattari niet onderkennen is het dat een (partiële) drift de oorzaak zou zijn van een (partieel) verlangen. Verlangen is een resultaat van koppeling en tegelijkertijd produceert het koppelingen. Dit is waarom Deleuze & Guattari verlangen een “productie van een productie” noemen. Er bestaan volgens hen geen louter psychische verlangens.⁸⁶ Subjectiviteit is zogezegd een “restproduct” van verlangensproductie, een *emergent* verschijnsel. De intensiteiten van de materie en energie die door de verlangensmachines stromen kunnen worden ervaren als “affecten”, een term van Spinoza. Affecten zijn geen emoties, maar onpersoonlijk en betekenisloos. Deze affecten kunnen worden geconsumeerd door een restsubject, dat ze ervaart als een “ik voel”: de “productie van een consumptie”.⁸⁷

De fabriek staat voor *onpersoonlijke, betekenisloze* productie. Hoe verhoudt zich dit tot het eerdergenoemde theater? De psychoanalytici reduceren het onbewuste tot een voorstellingsmachine die steeds de oedipusmythe opvoert. Alles wordt gereduceerd tot de familiale driehoek: papa, mama en ik. De vader knipt in naam van het incestverbod/de wet de libidineuze band tussen moeder en kind door. Op deze manier kan een individueel verlangen ontstaan, maar er blijft altijd een verlangen naar iets dat ontbreekt: de moeder.⁸⁸ De psychoanalytici zijn een soort priesters met castratie als hun oerzonde. Het gaat er niet om te *abstraheren* om te komen tot een *object* van verlangen (de vader, de moeder), dat ene specifieke dat men verlangt. Men verlangt niet naar een persoon of een ding, verlangen gaat altijd uit een aggregaat (*ensemble*), een samenstelling van dingen (kleur, een lichtstraal, een windvlaag, een jurk). Deleuze verwijst naar Proust die schrijft dat het verlangen naar een vrouw het verlangen is naar een landschap (*paysage*) dat in deze vrouw verhuuld is, of naar het verlangen naar alcohol, dat niet alleen over alcohol gaat, maar naar het hele aggregaat waar het verlangen te drinken is gesitueerd (bijvoorbeeld: drinken tijdens het schrijven).⁸⁹ Het delirium is volgens Deleuze & Guattari niet alleen maar gerelateerd aan de familie; de vader, de moeder. Delirium is kosmisch, men is niet lyrisch over papa en mama (“papamummy”⁹⁰), maar over de wereld, het klimaat, deeltjes enz.⁹¹

Het netwerk van verlangensmachines vormt het sociale veld, of het sociale lichaam (in het Frans is lichaam *corps*, wat een associatie heeft met maatschappij: in het Nederlands vergelijkbaar met het “sociale lichaam”⁹²). “Every relationship of forces constitutes a body — whether it is chemical, biological, social, or

83 AO, p 283.

84 Laermans, p. 239.

85 AO, p. 13. / Laermans, p. 238.

86 Laermans, pp. 238-239.

87 Laermans, p. 239.

88 Laermans, p. 240.

89 Deleuze in ABC, D.

90 Artaud, geciteerd in AO, p. 14.

91 Deleuze in ABC, D.

92 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 186.

political.”⁹³ Verlangen veronderstelt een context, een omgeving (*milieu*) en verlangen creëert en structureert deze omgeving. Omdat de nadruk ligt op koppelingen wordt na *L’Anti-Edipe* wordt de term min of meer verlaten en wordt er gesproken van “abstracte machines” en “assemblages” (*agencements*, ook wel vertaald als “koppelingen” of “(be-)werkingen”⁹⁴). Er is geen verlangen dat niet *stroomt* binnen een assemblage. Het is allemaal *fysiek* (materieel), voor een gebeurtenis plaats kan hebben, moet er eerst een verschil bestaan met een potentieel, er moeten dingen zijn waartussen iets (materie/energie) kan gaan stromen en bewegen. Verlangen is materieel, onpersoonlijk en betekenisloos. Dat wil zeggen er is geen onderscheid te maken tussen goed en kwaad verlangen, echt of fantastisch verlangen. Het verlangen is essentieel revolutionair, het stroomt zonder gebod.⁹⁵

Vanwege dit revolutionaire karakter is het eigen aan maatschappijen om het verlangen in te perken en te kanaliseren. De onderdrukking van verlangensproductie in sociale productie is verantwoordelijk voor de vorming van politieke lichamen.⁹⁶ In onze burgerlijk-kapitalistische samenleving wordt verlangen onderdrukt door middel van het beeld van het gezin. De driehoek papa-mama-ik geeft aan wat wel en niet bij het gezin hoort. De maatschappelijke onderdrukking van verlangensstromen wordt geassocieerd met een verbod op incest. Seksuele onderdrukking lijkt zo geen maatschappelijke, maar een familiale aangelegenheid, een noodzaak zelfs. De psychoanalytici hebben hier een ideologische rol, ze naturaliseren de burgerlijk-kapitalistische wijze van sociale repressie.⁹⁷

Dat Deleuze psychoanalytici “priesters” noemt is niet verassend gezien zijn filosofische inspiratiebronnen. Bij Nietzsche is het figuur van de priester belangrijk met betrekking tot het slechte geweten. Dit internaliseren en temmen van productief verlangen door de psychoanalytici is een soortgelijke beweging. Het oedipuscomplex is Deleuze & Guattari’s moderne variant van het “slechte geweten”. Het creëert een subject als substratum dat iets wel of niet zou verlangen, dat ervoor kan kiezen iets wel of niet te verlangen, in plaats van het verlangen *als* verlangen te conceptualiseren. Een wil kan niet iets willen, en zo kan een verlangen ook niet iets verlangen. Deleuze & Guattari willen volledig af van het psychologische subject. In *Mille Plateaux* gaan ze daar nog een stap verder in.

Een schizofreen die een wandelingetje gaat maken is een beter model dan de neuroot op de bank van een analyst, schrijven Deleuze & Guattari in *L’Anti-Edipe*. Deleuze & Guattari verheerlijken de schizofreen niet, maar zien in hem de waarheid van ongebreidelde verlangensproductie: de schizofreen “brabbelt, frutselt, hallucineert, kortom: ‘machineert’”.⁹⁸ Tegenover de psychoanalyse stellen Deleuze en Guattari “schizoanalyse”. Psychoanalyse wil alles reduceren tot neurose en castratie (het verlangen als *gebrek*), maar de schizofreen past niet in het schema van de psychoanalyticus, hij laat zich niet “oedipaliseren”. Daarom houdt Freud niet van schizofrenen:

“Freud doesn’t like schizophrenics. He doesn’t like their resistance to being oedipalized, and tends to treat them more or less as animals. They mistake words for things, he says. They are apathetic, narcissistic, cut off from reality, incapable of achieving transference; they resemble philosophers — ‘an undesirable resemblance’.”⁹⁹

93 NP, p. 40.

94 *Deleuze compendium*, p. 15.

95 Laermans, p. 241.

96 Protevi, *Political Affect*, p. 91.

97 Laermans, p. 242.

98 Laermans, p. 242.

99 AO, p. 23.

De schizo heeft geen “ego” ontwikkeld, hij heeft niet door het Oedipale proces van individuatie doorlopen en is daarom “somewhere else, beyond or behind or below” de Oedipale driehoek die zo belangrijk is voor Freud *cum suis*. Volgens Deleuze & Guattari staan de mythe van Oedipus en de institutionalisering ervan in de psychoanalyse (maar ook in familie, kerk, school, natie, partij) een begrip van verlangen als mechanistische en productieve kracht in de weg. Tegen eerdergenoemde Oedipale en geoedipaliseerde territorialisaties (familie, kerk, school) zoeken Deleuze & Guattari naar gedeterritorialiseerde vormen van verlangen. Stromen van verlangen die niet zijn “geneurotiseerd” (in de Oedipale driehoek gepropt), met andere woorden ongebreidelde, revolutionaire, “schizofrene” verlangensstromen.

Wat houdt het in als iets is ge(de-/re-)territorialiseerd? Een concept beantwoordt aan een reëel probleem, dus wat is het probleem dat dit concept moet adresseren? Deleuze & Guattari zijn hier zelf niet heel specifiek in, ze halen voorbeelden uit het dierenrijk, de kunst en het leven van nomaden aan. Heel algemeen gesteld heeft het probleem te maken met identiteit, van een persoon, plaats, dier of iets anders. Identiteit is niet stabiel, maar een assemblage van verschillende dingen. Het creëren van zo’n assemblage heet territorialiseren. Het creëren van een territorium vergelijkt Deleuze met de geboorte van kunst. Het gaat niet alleen over het afbakenen met geur (urine), maar ook met series houdingen, kleuren en gezang. De drie determinanten van kunst: lijn, kleur, zang.¹⁰⁰ Territorium wordt gestructureerd door een bepaalde *nomos*, gedrag of gewoonten (*habits*). Noodzakelijk heeft elk territorium een “buiten”, maar het hoeft niet in per se ruimtelijk te worden gedacht. Het concept deterritorialisatie kan bijvoorbeeld zijn: het een bepaald teken uit de context halen, een beweging richting nonsense. Deterritorialisatie is een manier om bepaalde maatschappelijke structuren op te breken, maar kapitalisme opereert volledig op basis van deterritorialisatie. Kapitalisme “disrupts” elke vorm van betekenis. De grootste reterritorialisatie is dat het alles een waarde in geld heeft gegeven en zelfs geld is gedeterritorialiseerd: het bestaat uit stromen die de hele wereld over gaan zonder dat er nog enige vaste referentie is.¹⁰¹

Schizofrenen — Artaud was een schizofreen — ervaren hun organen vaak als machines. Machines in de zin van *flow/break* connecties, maar ook letterlijk als technische machines. Er zijn gevallen bekend van schizofrenen die hun lichaam met technologische machines hebben proberen te verbinden. Maar zelfs als ze dit niet doen worden organen als machines die van buitenaf komen ervaren. Een lichaam zonder organen is (in *L’Anti-Œdipe*) een niet-productieve entiteit, het is repressief, de locus van “primaire repressie”. Een lichaam zonder organen *verzet* zich tegen iedere vorm van organisatie door verlangensmachines. Dit is het paranoïde moment van schizofrenie. Schizofrenen voelen soms de connecties die voor normale subjecten onbewust gereguleerd worden. Een schizo voelt de materiële stroom die door de organen wordt gestuurd of geproduceerd. Als een reactie hierop *verzet* de schizofreen zich tegen de organisatie, het stoot verlangensmachines/organen af en het lichaam stopt met werken. De stroom door de organen daalt in intensiteit, met als limiet *nul*. Catatonie. Dit moment van catatonie, deze limiet, is een lichaam zonder organen. In deze context valt de opmerking van Deleuze & Guattari dat verlangensmachines “work only when they break down, and by continually breaking down” te begrijpen.¹⁰²

“This is the real meaning of the paranoid machine: the desiring-machines attempt to break into the body without organs, and the body without organs repels them, since it experiences them as an overall persecution apparatus.”¹⁰³

Het georganiseerde lichaam en het lichaam zonder organen zijn *limieten*, de twee uiterste polen waartussen

100 Gilles Deleuze in *L’Abécédaire, D Comme Désir*.

101 Caameron Crain, “What is territory?”, The Mantle, [weblog], 22 juli 2013, <http://www.mantlethought.org/philosophy/what-territory> (laatst bezocht juli 2017).

102 AO, p. 8.

103 AO, p. 9.

verlangen oscilleert. Aan deze laatste ene uiterste pool bevinden zich schizofrenie en deterritorialisatie en aan de andere pool paranoia, reterritorialisatie en: fascisme. Wanneer een lichaam zonder organen zich in catatonie bevindt, is er geen organisatie en is het als het ware een *tabula rasa*, een oppervlak waarop sociale inscriptie kan plaatsvinden. Dat wil zeggen een sociale machine kan een bepaalde organisatie van organen realiseren. Sociale repressie werkt door middel van het maken van binaire koppelingen.

“To see how such inscriptive regulation operates we must follow the schizophrenic body as it recovers from catatonia, as the body renews itself in the moment of divine contact. The formerly catatonic body feels its organs spring to life: it seems as though the body is calling for the organs to renew themselves. In the rush back from the moment in which intensity is equal to zero, the body is suffused with a feeling of divine energy: this is the attractive or miraculating moment in which the body calls for the organs. Here the recording surface ‘falls back’ on production and claims credit for it.”¹⁰⁴

Deleuze & Guattari geven het verhelderende voorbeeld van kapitaal als lichaam zonder organen van het kapitalistisch wezen. Het is *niet* — zoals men misschien na eerdere omschrijving zou denken — het ongedifferentieerd en “vrij” stromen van geld, maar het maakt dat de machine relatieve meerwaarde kan produceren, terwijl het (het lichaam zonder organen van de kapitalist) zichzelf in de machine belichaamt als kapitaal. Kapitaal wordt *zo* een manier waarop (de meerwaarde) van verlangensproductie kan worden opgeslagen. Het gevolg hiervan is dat het lijkt alsof alle productie in *voortkomt uit* of wordt gedreven door kapitaal.

“Oedipus seemed to us a paranoid’s idea before being a neurotic’s feeling”, schrijven Deleuze & Guattari.¹⁰⁵ De inzet van de *paranoiac* bestaat erin alle creatieve moleculaire productie van verlangens te onderwerpen aan het molaire aggregaat dat ze vormen op een oppervlak van het lichaam zonder organen. Op deze manier worden ze slaaf gemaakt van een onder bepaalde omstandigheden functionerend sociaal lichaam. Dat wil zeggen, verschillende moleculaire elementen van een samenleving vormen samen een grote aggregaat, een bepaalde samenstelling waarvan de onderdelen (tijdelijk) aan elkaar zijn gekoppeld, maar om deze samenstelling en samenwerking van elementen te behouden moeten ze in een bepaalde toestand worden bevroren, voordat ze uit elkaar vallen en/of nieuwe aggregaten vormen. Hiervoor moet zwaar geschut ingezet. “The paranoid engineers masses, and is continually forming large aggregates, inventing heavy apparatuses for the regimentation and the repression of the desiring-machines.” En dit alles onder het mom van redelijkheid. De *paranoiac* appelleert aan “collectieve belangen en doelen”, “hervormingen die moeten worden doorgevoerd”, soms zelfs aan revoluties die moeten worden begonnen.¹⁰⁶

Het listige is dat er wordt uitgegaan van een bepaalde bestaande min of meer coherent molaire aggregaat, waardoor het kan lijken alsof *men* (een meerderheid, een stille meerderheid) inderdaad zelf deze toestand wilde en zou moeten willen behouden. De waanzin breekt echter door de reactionaire en fascistische inzet heen, aldus Deleuze & Guattari. “[The investments] assume a reasonable appearance only in the light of the preconscious, and [...] animate the strange discourse of an organization of society.”¹⁰⁷ De door generaals, bazen en staatshoofden gebezigde taal is krankzinnig. Ze spreken in een zogenaamd redelijk discours in naam van een “stille meerderheid”¹⁰⁸. Er zou een onderbewust doel zijn, dat een hele eigen ontwikkeling heeft, een eigen koers. Er is sprake van een “disinterested love” voor de molaire machine

104 Protevi, *Political Affect*, p. 97.

105 AO, p. 364.

106 AO, p. 364.

107 AO, p. 364.

108 AO, p. 364.

en een haat voor iedereen die zich daar niet aan onderwerpt.¹⁰⁹

In *L'Anti-Edipe* is het fascisme psychotisch en paranoïde. Het bevriest het lichaam zonder organen in catatonie.¹¹⁰ Met andere woorden: de ongebreidelde verlangensstromen worden als bedriegend ervaren (paranoïa) en er wordt alles aan gedaan om deze zoveel mogelijk te onderdrukken, tot een totale stilstand is bereikt: een totalitaire staat.

Fascisme in *Thousand plateaus*

“It is curious that from the very beginning the Nazis announced to Germany what they were bringing: at once wedding bells and death, including their own death, and the death of the Germans.”

*Deleuze & Guattari*¹¹¹

Deleuze heeft *L'Anti-Edipe* een mislukking genoemd¹¹², maar er zijn een aantal dingen waar hij onverminderd achter staat. Met name het concept van verlangen, dat tegen de interpretatie van de psychoanalyse ingaat, daaraan zou hij niets veranderen.¹¹³ In *Thousand Plateaus* worden wel allerlei ideeën, concepten en thema's uit *L'Anti-Edipe* opnieuw opgenomen en gefinetuned. In *L'Anti-Edipe* is het fascisme paranoïa, het bevriest, het is catatonie. In *Mille Plateaux* wordt er een onderscheid gemaakt tussen fascisme en *totalitarisme*, dat “quintessentially conservative” is.¹¹⁴ De gelijkstelling van fascisme en totalitarisme is waarom Thierry Baudet de EU met onderbouwing de uitgekomen droom van Nazi's en fascisten kan noemen.¹¹⁵ Totalitarisme is weliswaar een fascistische uitvinding, het geeft geen pas om het fascisme gelijk te stellen met een van haar uitvindingen, aldus Deleuze & Guattari.¹¹⁶ We moeten vanaf nu een onderscheid maken tussen verschillende soorten lichamen zonder organen: “empty vitreous bodies, cancerous bodies, totalitarian and fascist”.¹¹⁷

In *L'Anti-Edipe* is er maar één soort lichaam zonder organen en dat is onproductief. Dit lichaam zonder organen uit *L'Anti-Edipe* – verwarrende genoeg “vol” genoemd – correspondeert grofweg met het “lege” lichaam zonder organen uit *Mille Plateaux*. Naast het woord “lichaam” wordt in *Mille Plateaux* de term “stratum” geïntroduceerd. Zoals de titel al doet vermoeden bedrijven Deleuze & Guattari in *Mille Plateaux* een specifieke vorm van geologie. Een stratum is in de geologie een aardlaag. De strata in *Mille Plateaux* zijn sedimentaties van allerlei zaken: taal, leven en materie. Deleuze & Guattari noemen de strata “zwarte gaten” die alles aantrekken wat er in de buurt komt. Strata zijn een vorm van organisatie (een soort territorialisatie), die ze curieus genoeg “God's oordeel” noemen. Dit oordeel van God staat echter niet vast. Een organisme is bijvoorbeeld een stratum op het lichaam zonder organen, een bepaalde hiërarchische organisatie, maar de organisatie van het organisme kan ook uit elkaar vallen – destratificeren.

In *Mille Plateaux* wordt de relatie tussen lichamen zonder organen en *het* lichaam zonder organen – het veld van consistentie – onderzocht op een “Spinozistische” manier: “After all, is not Spinoza's Ethics

109 AO, p. 364.

110 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 168.

111 MP, p. 230.

112 Dosse, *Intersecting lives*, p. 218.

113 Gilles Deleuze in ABC, D

114 MP, p. 230.

115 Baudet op de IJzerwake 2014, zie: www.youtube.com/watch?v=p7oQuTixaCE, op. cit.

116 MP, p. 214.

117 MP, p. 165.

the great book of the BwO?”¹¹⁸ Concreet is het veld van consistentie een sociaal complex van lichamen zonder organen, maar niet alle lichamen zonder organen zijn “gezond”. Met name het “verkankerde” lichaam moet worden geweerd: met andere woorden het fascistische lichaam. Het lichaam zonder organen dat wel productief is is het “volle” lichaam zonder organen. Negatief gezegd is een lichaam zonder organen een limiet (zie eerder), het uiterste gevolg van een proces van destratificatie. Een punt waarop de stroom van materie en energie geen enkele relatie meer heeft met een transcendentale organisatie in de vorm van een organisme. Positief gezegd is een lichaam zonder organen ook de eerdergenoemde faseruimte: een portret van de virtuele dimensie van een lichaam. Ieder lichaam heeft bepaalde geactualiseerde kenmerken, gewoonten (*habits*) bewegingen enz., maar daarnaast heeft het ook een virtuele dimensie, een reservoir van potentiële vormen van organisatie, gewoonten en bewegingen.¹¹⁹

Een vol lichaam zonder organen is een project, vandaar de titel van het hoofdstuk in *Mille Plateaux* “How to make yourself a body without organs”. Volgens Protevi zouden we eigenlijk moeten zeggen: “how to make yourself a body that is not an organism”.¹²⁰ De vijanden zijn namelijk niet de organen, maar de organisatie van organen in wat het organisme wordt genoemd.¹²¹ Het volle lichaam zonder organen een voorzichtig experiment met destratificatie, waardoor energiestromen (verlangen) vrij kunnen komen en zich kunnen verbinden met andere (volle) lichamen zonder organen. Er is geen eindpunt en het is ook geen individuele zoektocht, een vol lichaam zonder organen creëren is een continu, *collectief* proces. Het lichaam zonder organen is een politiek project. Er is prudentie geboden bij dit project, want er kan van alles misgaan. Een leeg lichaam zonder organen bijvoorbeeld, ontstaat door te snelle destratificatie. Dit lichaam zonder organen is het lichaam dat we eerder bespraken. Voorbeelden zijn: het paranoïde, hypochondrische, schizo-catatonische lichaam, maar ook het lichaam onder invloed van drugs. Deze lichamen zijn “doods”, ze maken geen connectie met andere lichamen omdat er geen energie meer doorheen stroomt. Ze zijn leeggetrokken. Nul intensiteit. Een ander gevaar is het “verkankerde” lichaam zonder organen. Dit is het vreemdste en gevaarlijkste type. Het is dit lichaam zonder organen waarmee we het fascisme in *Mille Plateaux* kunnen vinden.¹²²

In het Plateau “Geology of Morals” legt professor Challenger uit waarom God een kreeft is. Zoals gezegd noemen Deleuze & Guattari de strata “God's oordeel”. De scharen van de kreeft, die God is, staan voor, aldus professor Challenger, de “dubbele articulatie” van sedimentatie en vouwen of inhoud en expressie, waarbij de beide articulaties/scharen zowel vorm als substantie hebben. Substantie is “gevormde materie” en refereert aan ruimte, territorialiteiten; vorm impliceert “code” en gaat over temporele ordening. Inhoud is gevormde materie: materie die is geselecteerd (geterritorialiseerd) en gevormd (gecodeerd). Expressie is een functionele structuur, die deze inhoud gebruikt voor het creëren van nieuwe entiteiten door middel van overcodering, met als resultaat fenomenen als hiërarchie, totalisering, unificatie, integratie.¹²³

Inhoud/expressie of territorialisatie/codering/overcodering is wat Deleuze & Guattari de “abstracte machine van stratificatie” noemen. Deze abstracte machine opereert zowel geologisch als sociaal, hij eigent zich materie-energie stromen van het veld van consistentie (de Aarde) toe en creëert lagen die de stroom reguleren. De machine heeft vier componenten in twee articulaties. De eerste articulatie is sedimentatie waarbinnen er 1) een selectie van de *substantie* van *inhoud* plaatsvindt (materiaal) en 2) een verdeling van dit materiaal in lagen, dit is de *vorm* van de *inhoud*. De tweede articulatie is vouwen, waarbinnen een 3)

118 MP, p. 153.

119 Protevi, “A problem of pure matter...”, pp. 169-172.

120 Protevi, “A problem of pure matter...”, pp. 169-172.

121 MP, p. 158.

122 Protevi, “A problem of pure matter...”, pp. 169-172.

123 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 172.

vorm van *expressie* plaatsvindt door middel van het creëren van nieuwe connecties en 4) en een *substantie* van *expressie*: het creëren van nieuwe entiteiten met emergente eigenschappen.¹²⁴

Het verkankerde lichaam zonder organen is een op hol geslagen duplicatie van stratificatie. Zo'n lichaam kan zich vormen op een stratum waar een extreem hoge sedimentatie plaatsvindt.

“If the strata are an affair of coagulation and sedimentation, all a stratum needs is a high sedimentation rate for it to lose its configuration and articulations, and to form its own specific kind of tumor, within itself or in a given formation or apparatus. The strata spawn their own BwO's, totalitarian and fascist BwO's, terrifying caricatures of the plane of consistency.”¹²⁵

Het verkankerde lichaam zonder organen heeft een teveel aan sedimentatie, dat is: teveel inhoud of codering en territorialisatie en te weinig overcodering. Het gevolg is een verkanking het stratum. Het lichaam zonder organen herhaalt eindeloos de selectie van homogene individuen in een op hol geslagen proces van “conformiteit”, van klonen. Het producten van wat Protevi noemt “assemblyline personalities”, persoonlijkheden van de lopende band.¹²⁶ Het is een woekeren van “micro-zwarte gaten”, dat wil zeggen: personen die helemaal in zichzelf zijn gekeerd: “a thousand little monomanias, self-evident truths, and clarities that gush from every black hole and no longer form a system, but are only rumble and buzz, blinding lights giving any and everybody the mission of self-appointed judge, dispenser of justice, policeman, neighborhood SS man.”¹²⁷

Dit is wat Deleuze & Guattari micro-fascisme noemen, en ze werken dit voornamelijk uit in Plateau 9: “1933: Micropolitics and segmentarity”. Het is het microfascisme dat ons een antwoord kan geven op de vraag waarom verlangen haar eigen onderdrukking verlangt. “The masses certainly do not passively submit to power; nor do they ‘want’ to be repressed, in a kind of masochistic hysteria; nor are they tricked by an ideological lure.”¹²⁸ Verlangen is altijd een onlosmakelijk verbonden met een complex assemblage dat verweven is met zowel macro als microniveau, het molaire en het moleculaire. Het is nooit een instinctieve energie, maar juist zeer ontwikkeld. Het is dus onjuist om te stellen dat het fascisme (of het populisme) de instinctieve kant van de democratie zou vertegenwoordigen.

Het gevaar van het fascisme is de vluchtlijn (*line de fuite* in het Frans, naar het Engels vertaald als *line of flight* of *line of escape* — het Frans heeft niets met vliegen te maken, maar heeft naast vluchten een connotatie met lekken, vloeien en verdwijnen in de verte¹²⁹). Om de vluchtlijn te begrijpen gaan we eerst iets dieper in op de opvatting van Deleuze & Guattari over macro en microniveaus. Macro en micro komen niet overeen met collectief en individueel, de noties hebben zelfs niet zozeer met schaal te maken.¹³⁰ Deleuze & Guattari introduceren de term “segmentariteit” voor de deelbaarheid en interne grenzen van strata. Tussen segmenten lopen “lijnen”. Er zijn verschillende soorten van segmentatie. De binaire segmentatie verdeelt individuen en zaken in binaire groepen (man-vrouw, jong-oud enz.). De circulaire segmentaties delen op in steeds groter wordende cirkels, Deleuze & Guattari ze illustreren deze segmentatie met een citaat van Joyce: “my affairs, my neighborhood's affairs, my city's, my country's, the world's...”¹³¹ De derde soort is

lineaire segmentatie, de opdeling in opeenvolgende fases of episodes of “vorderingen”: school, het leger — “You are not in school anymore”.¹³²

In primitieve samenlevingen is de segmentatie over het algemeen circulair (territoriaal) en lineair en soepeler dan in een staat, waar de segmentatie rigide en binair is. De moderne staat kenmerkt zich door een “abstracte machine van overcodering” die territoria installeert op basis van binaire opposities (autochtoon óf allochtoon). De indeling in soepel en rigide komt grofweg overeen met micro (soepel) en macro (rigide), maar het is belangrijk te benadrukken dat dit onderscheid alleen *de jure* te maken is. *De facto* zijn de niveaus ze verweven.¹³³ Als voorbeeld geven Deleuze en Guattari de beschrijving van bureaucratie door Kafka. Het is niet voldoende om de rigide segmentering te laten zien van kantoorjes als afgesloten compartimenten, met aan het einde van de hal het kantoor van de baas. Want tegelijk is er de soepele (poreuze?) grens tussen de bureaus, waardoor continu communicatie, pervertering van bureaucratie en creatieve ideeën kunnen “lekken”.¹³⁴

Het molaire en moleculaire lopen dus door elkaar heen, en de primitieve en soepele vormen van segmentatie overlappen met de rigide en moderne. Daarom kunnen Deleuze & Guattari claimen dat alles politiek is en wel tegelijkertijd een *macropolitiek* en een *micropolitiek*.¹³⁵ Soms is het moleculaire amper zichtbaar, maar het kan ook in een vluchtlijn veranderen.¹³⁶ De vluchtlijn is eigenlijk een extreme intensiteit van een moleculaire lijn, die een soort lekkage van een segment is die Deleuze & Guattari een “kwantumstroom” noemen. Tussen de kwantumstroom en de molaire segmentatielijns — die een “abstracte machine van stratificatie” impliceert — lokaliseren ze een “krachtcentrum” dat bemiddelt tussen de segmentatielijns en de kwantumstroom.¹³⁷ De kwantumstroom opereert door middel van een “abstracte machine van mutatie” die niet opereert op basis van overcodering, maar juist door decodering en deterritorialisatie.

Het verschil tussen een kwantumstroom en een gesegmenteerde lijn is dat een afwijkende stroom altijd iets impliceert dat ontsnapt aan de codes — deterritorialiseert — en de rigide lijn impliceert overcodering — reterritorialisatie op de overcoderende of overgecodeerde lijn.¹³⁸ Kwantumstromen kunnen een zich “samenvoegen” en ze kunnen “conjugeren”. In het eerste geval versterken ze elkaar, hoe meer stromen zich bij de vlucht voegen, hoe sneller het gaat.¹³⁹ Conjugatie impliceert geen versnelling, maar een relatieve opstopping, een reterritorialisatie onder een dominante lijn die de anderen weet te overcoderen. Deleuze & Guattari geven het voorbeeld van de Kruistochten, die een overcodering zijn door de paus van in eerste instantie verschillende, elkaar versterkende vluchtlijnen van losgeslagen militairen tot boeren die naar de stad trokken.¹⁴⁰

Deleuze & Guattari tekenen een kaart met de drie soorten lijnen die ze onderscheiden. De relatief soepele lijn van code en territorium van de primitieve samenleving/segmentering, de rigide lijn die een dualistische organisatie in segmenten tweebreegt, een gegeneraliseerde overcodering: een staatsapparaat. Ten derde: een of meer vluchtlijnen, waarop altijd iets van een “oorlogsmachine” functioneert.¹⁴¹ Deleuze

124 Protevi, “A problem of pure matter...”, pp. 172.

125 MP, p. 163.

126 Protevi, “A problem of pure matter...”, pp. 169-172.

127 MP, p. 228.

128 MP, p. 215.

129 Brian Massumi in MP, p. xvi.

130 Patricia Pisters, “Micropolitiek”, in *Deleuze Compendium*, p. 224.

131 MP, p. 209.

132 MP, p. 209.

133 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 168.

134 MP, p. 214.

135 MP, p. 213.

136 Pisters, p. 225.

137 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 173.

138 MP, p. 219.

139 MP, p. 220.

140 MP, p. 220.

141 MP, p. 222.

& Guattari leggen de nadruk op geologie en geografie (“as opposed to history”¹⁴²) op het tekenen van een kaart door te herhalen dat primitieve samenlevingen niet per sé “eerder” komen dan moderne. Codering, decoding en overcoding zijn functies die tegelijkertijd in iedere samenleving plaatsvinden. Ze geven een concreet voorbeeld van de coëxistentie stammen, rijken en oorlogsmachines door te refereren aan de migranten, het oude Rome en de Hunnen. De verschillende lijnen bestaan niet alleen tegelijkertijd, ze transformeren ook van de ene soort in de andere. Simpel gezegd: een primitieve stam kan een rijk stichten. Het is de taak van de “historicus”, of de schizoanalyst of de pragmatisch of rizomatisch analist, om de “periode” waarin de verschillende functies samen actief zijn aan te wijzen.

Het is beter om over verschillende stadia van de “abstracte machine” te spreken, aldus Deleuze & Guattari. De abstracte machine van overcoding is gelinkt aan het staatsapparaat, maar valt er niet mee samen. Deze machine rigide segmentatie, een macrosegmentatie. De machine reproduceert segmenten, legt ze naast elkaar en laat de centra resoneren, het legt een homogene, opdeelbare, “dwarsgestreepte”¹⁴³ ruimte uit. Het is een assemblage dat reterritorialiseert. Het staatsapparaat neigt ernaar steeds meer samen te vallen met het de abstracte machine van overcoding. Dit is waar de notie “totalitaire staat” betekenis krijgt: “a State becomes totalitarian when, instead of effectuating, within its own limits, the worldwide overcoding machine, it identifies with it, creating the conditions for “autarky,” producing a reterritorialization by “closed vessel,” in the artifice of the void (this is never an ideological operation, but rather an economic and political one).”¹⁴⁴ Ten tweede is er de abstracte machine van deterritorialisatie die vluchtlijnen uitzet en er oorlogsmachines op opricht om staatsvorming te voorkomen. Tussen deze machines is er een gebied van onderhandeling tussen het molaire en moleculaire. Dit is waar de eerdergenoemde krachtcentra zich bevinden.¹⁴⁵

Krachtcentra verklaren de verwikkeling van de lijnen. Krachtcentra hebben rigide segmenten, denk aan de macht van de Kerk of de school. Elk krachtcentrum opereert echter ook op moleculair niveau. Dit is het niveau van Foucault’s disciplinerende macht. Het enige dat het krachtcentrum kan doen is zo goed mogelijk de kwantumstromen vertalen naar segmenten en andersom. Dit tekent zowel hun kracht als hun impotentie, want ze kunnen de stromen niet beïnvloeden. Deleuze & Guattari geven een aantal voorbeelden. Middelmattige staatsmannen kunnen bijvoorbeeld enorm succesvol en machtig zijn, ondanks, of dankzij, hun kortzichtigheid en hun impotentie (net als een krachtcentrum). Grote staatsmannen als Dzenghis Kahn haken aan op vluchtlijnen. Maar niemand *beheerst* de vluchtlijnen.¹⁴⁶

Het is een misverstand om te denken dat Deleuze & Guattari de vluchtlijn, of het moleculaire, zouden romantiseren.¹⁴⁷ Het gaat Deleuze & Guattari nooit om oordelen, maar om de bestudering van complexe fenomenen. De verweving van macro en micro maakt het onmogelijk om van de begrippen een soort *ready-mades* van goed en kwaad te maken. Uiteraard is er geen revolutie mogelijk zonder reterritorialisatie, geen creativiteit en vernieuwing zonder vluchtlijnen en oorlogsmachines, maar “don’t believe a little suppleness is enough to make things ‘better’”.¹⁴⁸ Bij Deleuze & Guattari is alles een kwestie van experiment en *ex post facto* evaluatie.¹⁴⁹ Het experimenteren met verschillende moet met prudentie gebeuren. Was het enigszins Furturistische devies *L’Anti-Edipe* nog: “destroy, destroy”, in *Mille Plateaux* is “[s]taying stratified—

organized, signified, subjected— [...] not the worst that can happen; the worst that can happen is if you throw the strata into demented or suicidal collapse”.¹⁵⁰

Prudentie dus, vanwege de vele gevaren van het experiment. Het bestuderen van de gevaren van elke lijn is een zaak van pragmatisme of schizoanalyse. “According to Nietzsche’s Zarathustra and Castaneda’s Indian Don Juan, there are three or even four dangers: first, Fear, then Clarity, then Power, and finally the great Disgust, the longing to kill and to die, the Passion for abolition.”¹⁵¹ Het gevaar van de Angst ligt voor de hand: uit angst om iets te verliezen, onze veiligheid, onze zekerheden, klampen we ons vast aan de molaire organisatie die deze zekerheid biedt.

Het tweede gevaar, Helderheid, ligt minder voor de hand. Helderheid heeft te maken met het molaire. We denken dat we alles hebben begrepen en trekken onze conclusies. We zijn de nieuwe ridders en we hebben een missie!¹⁵² Het gevaar van helderheid is dat er op kleine schaal molaire segmentatie wordt gereproduceerd. Een soort “moleculaire molariteit”, het microfascisme waarover we eerder spraken.¹⁵³ De micro-zwarte gaten. Interactie zonder resonantie, aldus Deleuze & Guattari. In termen van de *complexity theory*: interactie zonder resonantie in een grote aantrekker, maar alleen een ruis van allemaal kleine aantrekkers. Het politieke lichaam beweegt hysterisch, maar gaat nergens heen.¹⁵⁴ Het microfascisme wordt omschreven als een situatie waarin er zich een oorlogsmachine in iedere niche installeert.¹⁵⁵ Een oorlogsmachine schud transcendentale ordening door de staat en tot immanente zelforganisatie overgaat. De “staat” en de “oorlogsmachine” zijn functies van respectievelijk overcoding en vluchtlijnen. Oorlogsmachines zijn niet ongeorganiseerd, maar ze zijn niet zo georganiseerd dat ze een despoot dienen. Staten en oorlogsmachines opereren gelijktijdig, een staat kan een oorlogsmachine temmen tot een leger en de ruimte — *smooth space* — *tussen* staten worden geoccupeerd door oorlogsmachines. Geen creativiteit zonder oorlogsmachines, ze zijn de sleutel tot nieuwe vormen van organisatie in de toekomst. Paradoxaal genoeg maken de oorlogsmachines van het microfascisme geen connecties, maar zijn ze naar binnen gekeerd.¹⁵⁶

Het gevaar van Macht kan zich zowel op de macro of microniveau manifesteren, maar het doel is altijd om vluchtlijnen te stoppen of te voorkomen dat ze ontstaan. Op macroniveau hebben we het over de totalitaire staat.¹⁵⁷ Het onttrekken van de staat aan de wereldeconomie om van autarkie of nationale zelfvoorzienendheid te bereiken.¹⁵⁸ (Zoals eerder opgemerkt is dit nooit een ideologische operatie.) Op microniveau hebben we het over dogmatisme.¹⁵⁹

Het vierde en grootste gevaar is het gevaar van de vluchtlijn zelf: de grote Walging, of de passie voor totale vernietiging. Het grootste gevaar van de vluchtlijn is niet dat deze zich weer reterritorialiseert. De vluchtlijnen zelf “emanate a strange despair, like an odor of death and immolation, a state of war from which one returns broken”. Dit is precies het vierde gevaar, de vluchtlijn breekt door de muur, ontsnapt aan de zwarte gaten, maar in plaats van zich te verbinden met andere lijnen slaat de lijn om in een doodslijn, als

142 MP, p. 296.

143 *Espace strié / Espace lisse, Striated* staat tegenover *smooth space*.

144 MP, p. 223.

145 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 174.

146 MP, pp. 224-226.

147 Pisters, p. 228

148 MP, p. 215.

149 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 175.

150 AO, p. 311. / MP, p. 161.

151 MP, p. 227.

152 MP, p. 228.

153 Protevi, “A problem of pure matter...”, p.176.

154 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 182.

155 MP, p. 214.

156 Protevi, “A problem of pure matter...”, p.176.

157 Pisters, p. 230.

158 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 178.

159 Pisters, p. 230.

een soort zelfmoord.¹⁶⁰ De oorlogsmachine, het machinale assemblage van mutatie, faalt te muteren: “war is the fall or failure of mutation”.¹⁶¹

De fascistische leider ziet zich voor een paradox gesteld.¹⁶² Hij moet al die kleine verschillende fascistische micro-oorlogsmachines zien te mobiliseren voor ze in een staat resoneren, maar ook voordat ze zich settelen in een “dreunen en zoemen” van impotent gesakker en gekanker.¹⁶³ Het mobiliseren van de mini-oorlogsmachines in een sociale oorlogsmachine is geneigd om een vlucht te nemen in een doodslijn die zich een staat toe-eigent die zich oorlog als enige doel stelt. De doodslijn weet de statische ruis van teveel micro-aantrekkers (microfacisme), alsmede het grote zwarte gat van de totalitaire staat te vermijden — als Odysseus Scylla & Charybdis —, maar alleen om te eindigen in de leegte.¹⁶⁴

Maanziek nihilisme en zonne-nihilisme

“Black hole sun, won’t you come.”

Chris Cornell¹⁶⁵

Jünger omschrijft in “Sizilischer Brief an den Mann im Mond” de ervaring van het nihilisme als het vertoeven in een wereld die in het maanlicht baadt. Hij richt zijn tekst aan de “man in maan”: “Je licht viel de kamer in, als dat spookachtige zwaard dat alle beweging bevriest als het wordt getrokken... Dingen stonden stil en bewegingloos, in een vreemd licht, zoals de zeewezens waar men een glimps van opvangt door een sluier van algen.”¹⁶⁶ Het suïcidale lege lichaam zonder organen is Deleuze & Guattari’s versie Nietzsche’s nihilisme, we zullen dit geïnspireerd door Jünger en Protevi (*lunar nihilism*), het *maanzieke* nihilisme noemen. Het fascistische correlaat van het lege lichaam zonder organen is de op hol geslagen vluchtlijn. De vluchtlijn die muteert in een doodslijn die, uit passie voor vernietiging, niets dan vernietiging nastreeft — een vernietigen om het vernietigen, denk aan Benjamin’s omschrijving van het fascisme als een ultieme voltooiing van *l’art pour l’art*. De uitmonding van een vluchtlijn in een doodslijn is een manifestatie van het zonne-nihilisme (*solar nihilism*). Een fascistische oorlogsmachine die een beginnend micro-fascistisch “netwerk” heeft weten te mobiliseren de staat over te nemen en die zich niets dan oorlog tot doel stelt. Het suïcidale lege lichaam zonder organen en de fascistische staat zijn beiden nihilistisch, ze neigen naar nul intensiteit. Alleen volgen ze een andere baan. De fascistische staat dooft — net als het maanzieke nihilisme — uit, maar pas na een grote vernietigende uitbarsting van oorlog en geweld.¹⁶⁷

Het niet moeilijk om een “gerealiseerd” nihilisme te zien in de fascistische vluchtlijn, het lege lichaam zonder organen wordt bereikt door middel van oorlog in plaats van door een langzaam uitdoven. Het woord “gerealiseerd” is belangrijk om twee redenen. Ten eerste is actieve vernietiging door “de mens die ten onder wil gaan” een voorwaarde om het nihilisme te overwinnen door het te completeren. Het moge duidelijk zijn dat dit iets anders is dan het nihilisme *realiseren*. Het doel van de completering van het nihilisme is immers activiteit, een intensivering van leven.

Ten tweede is er de virtueel/actueel distinctie die Deleuze & Guattari van Bergson overnemen. Het mogelijke wordt gerealiseerd en het virtueel geactualiseerd. Het lichaam zonder organen als een virtueel veld van potenties, waarvan door prudent experimenteren soms een aantal van kunnen worden

geactualiseerd, wordt door de fascistische vluchtlijn in een keer gerealiseerd als puur ongedifferentieerde stromen van materie en energie, bevroren in de realiteit.¹⁶⁸ Deze realisatie is echter onmogelijk. Een systeem kan niet zonder lichaam zonder organen, maar het kan ook niet bestaan *als* lichaam zonder organen. Er moet een of andere organisatie zijn, want het lichaam zonder organen is zelf niets, geen ding (*no-thing*). Het is puur stromen van materie en energie en de virtuele mogelijkheden tot zelforganisatie. Dat realiseren zou betekenen *niets* realiseren.¹⁶⁹

Het suïcidale fascisme is niet de vervolmaking van nihilisme, maar een *realisatie* van nihilisme — het is een realisatie van *niets*.¹⁷⁰

160 MP, p. 229.

161 MP, p. 230. / Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 178.

162 MP, p. 300.

163 MP, p. 228.

164 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 181.

165 “Black hole sun” van het album *Superunknown* van Soundgarden uit 1994.

166 Geciteerd door Vincent Blok (2017), p. 40. Mijn vertaling.

167 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 178.

168 MP, p. 183.

169 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 183.

170 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 311.

Legenda

De nadruk die Deleuze & Guattari op het microfascisme leggen, heeft alles te maken met de maatschappelijke context waarin *Mille Plateaux* is geschreven. In de jaren '60 en '70 kwamen er allerlei alternatieve militante groeperingen op die los wilden komen van rigide gesegmenteerde structuren, maar waarbinnen al snel een dogmatisch microfascisme binnensloop.¹

Het ligt voor de hand om de beweging van Thierry Baudet te zien als een kleine mobilisatie van huis-tuin-en-keuken-SS-ers, of misschien is het beter te zeggen dat het een militante beweging is waar het microfascisme in binnensluipt. Hoe dan ook is er letterlijk sprake van een mobilisatie. Baudet schijnt zijn fans in busjes door het hele land te vervoeren zodat ze zijn eenrichtingsdebatten bij kunnen wonen. Een “renaissancevloot” van busjes. Een soort armada die de “conservatieve revolutie”² in gang moet zetten. Dat Baudet zijn ridders niet onder controle heeft, blijkt uit berichten van het verbaal (“rotmof”) en lichamelijk intimideren (duwen) van een dominee in wiens kerk de renaissancevloot te gast was om te debatteren over het Christendom.³ Baudet is zelf ook zo’n ridder met een missie, hij ziet alles heel Helder, getuige zijn uitspraak dat zijn meningen feiten zijn.⁴ Deleuze & Guattari doen dit niet, maar het microfascisme zou best kunnen worden omschreven als *narcisme*.

Het mobiliseren van microfascisten gaat het beste door middel van symbolen, vlaggen en spierballentaal, zoveel wijst de geschiedenis wel uit. Deleuze & Guattari wijzen er meermaals op dat mensen een stijve kregen van “Hitler and the fascist machine”.⁵ Baudet propageert naast zijn intellect een soort Futuristisch machismo, inclusief liefde voor snelheid (autorijden) en een bepaald dieet (vlees).⁶ In Duitsland is er de AfD (*Alternative für Deutschland*), een rechts-conservatieve partij die een avantgardisme propageert waarin mannelijkheid een belangrijke rol speelt. Huisintellectueel van de partij is Marc Jongen, een voormalig assistent van Peter Sloterdijk. Jongen beroept op zich op Sloterdijks theorie over de *thymos*.⁷

Laten we voor ogen blijven houden dat het microfascisme niet alleen aan de “rechtse” Baudet is voorbehouden. Links kan ook behoorlijk dogmatisch zijn, dat bewijst alleen al het feit dat Deleuze & Guattari het (micro-)fascisme van linkse militante groeperingen omschrijven als een soort “made-over” fascisme die je doet verlangen naar het fascisme van de Nazi’s.⁸ Wij hoeven alleen maar even te denken aan militante veganisten, dierenactivisten of gezondheidsfreaks (“quinoakutten”⁹). Moreel voorbeeldige, *gezonde* mensen, zijn heel vervelend, maar mensen die de hele tijd willen provoceren ook. Het ergste zijn misschien nog wel de mensen die zeggen dat we “gewoon normaal” moeten doen.

Zoals opgemerkt is alles politiek en sluiten *lifestyle* en stemgedrag naadloos op elkaar aan. Iedereen kent

1 Pisters, p. 229.

2 Vgl. de titel van een boek onder redactie van Baudet: “Conservatieve vooruitgang”.

3 Klaas Jan Baas, “Ik werd in mijn eigen kerk uitgescholden voor rotmof”, EO, [website], 23 februari 2017, www.eo.nl/geloven/nieuws/item/ik-werd-in-mijn-eigen-kerk-uitgescholden-voor-rotmof/ (laatst bezocht juni 2017).

4 Thierry Baudet geïnterviewd door Tom Kellerhuis, “Thierry Baudet: ‘Mijn meningen zijn feiten’”, *HP de Tijd*, 5 juli 2017, www.hpdetijd.nl/2017-07-05/thierry-baudet-interview/, (laatst bezocht juli 2017).

5 LD, p. 268.

6 Marinetti schreef een Futuristisch kookboek, omdat bepaald eten je traag zou maken en daarom ook een slechte vechter/militair.

7 Zie bijvoorbeeld een interview met Marc Jongen door Jens Jenssen en Ijoma Mangold, “Man macht sich zum Knecht”, *Zeit Online*, 9 juni 2016, www.zeit.de/2016/23/marc-jongen-afd-karlsruhe-philosophie-asylopolitik (laatst bezocht juli 2017). Met dank aan Sjoerd van Tuinen, die mij hierop wees. Zie ook: Van Tuinen, “A thymotic left...”.

8 Felix Guattari in LD, p. 216.

9 Tim den Besten, “Quinoakutten”, VPRO, [website], 16 september 2014, <https://www.vpro.nl/lees/columns/tim-den-besten/quinoakutten.html> (laatst bezocht juli 2017).

wel het beeld van de al dan niet digitale bubbel waarin we leven. Deze bubbel zorgt ervoor dat het “eigen gelijk”, de Helderheid, steeds wordt bevestigd en versterkt. Het beeld van Twitter als een digitaal systeem met allemaal manisch twitterende microfascisten komt bij mij op. Paul Virilio, van wie Deleuze & Guattari concepten als territorium en de typering van de fascistische staat als suïcide hebben overgenomen, heeft rake dingen te zeggen over deze digitale revolutie. In zijn boek *L'insécurité du territoire*¹⁰ omschrijft hij de revolutie van transport. Een van Virilios belangrijkste concepten is snelheid, iets waar de Futuristen door waren gefascineerd. Met de komst van auto’s, vliegtuigen en onderzeeërs is de manier waarop we met territorium omgaan totaal veranderd. We bevinden ons constant in bewegende vehikels.¹¹ Nu is er een nieuwe revolutie gaande, aldus Virilio in een interview, een revolutie in transmissie. De snelheid hiervan is bijna *instant*, de snelheid van het licht of die van radiogolven. Volgens Virilio wint de hoogste snelheid het altijd van de andere snelheden — in de straten van Parijs zijn geen paarden meer te vinden en straks zijn er geen auto’s meer. De omgang met territorium verandert weer, want in plaats van een bewegende relatie met territorium, is het territorium het menselijk lichaam geworden. De walkman, de mobiele telefoon, de smartphone en de smartwatch zijn allemaal voorbeelden van manieren om “data kleren” te creëren, het territorium wordt *habit* (in de zin van gewoonte en van de etymologische wortels in habijt, kleding). De evolutie van “tele-dingen” luidt een tijdperk in van totale zittende immobiliteit.¹²

Technologie lijkt het microfascisme, het creëren van (fascistische) individuen, alleen maar te bevorderen, maar het is mijns inziens belangrijk om de mechanismen van de markt en “techniek” te scheiden. Techniek is onverschillig (de markt trouwens ook), maar techniek bevordert wel de snelheid waarmee het kapitalisme zich over de hele wereld kan manifesteren. Zeker informatietechniek, met haar instant-snelheid, heeft een enorm moleculair vermogen. Moderne media zijn “viraal”.¹³ Zie hiervoor het werk van Eric Alliez en Gabriel Tarde (die Deleuze & Guattari’s opvattingen over micropolitiek inspireerde)¹⁴ — internet en sociale media dragen bij aan mobilisering. Denk aan de snelheid waarmee een blowende kikker een symbool voor een (extreem-)rechtse beweging werd.

Ook maakt techniek de “society of control” mede mogelijk waar Deleuze over schrijft in “Postscript on the Societies of Control”.¹⁵ In plaats van een centrale plek waarvandaan de controlerende blik op ons wordt geworpen, worden we nu in de gaten gehouden door een fijnmazig netwerk van informatie verzamelende algoritmen. (Maar wie kijkt er naar die informatie? Dat doet er feitelijk niet toe. Meestal niemand.) We werken hier zelf gretig aan mee, verleid door de pleziertjes die de marketing ons biedt. Hier zien we het vermogen van het kapitalisme tot de- en reterritorialiteit in al zijn kracht aan het werk. Het kapitalisme deterritorialiseert onze verlangens en reterritorialiseert ze op ready-made producten. Denk aan de cowboy-achtige vrijheid van de Marlboroman. Met deze telefoon ben je hip en altijd bereikbaar, met deze app kun je je de calorieën die je binnenkrijgt bijhouden, deze app houdt je bewegingen in je slaap bij (wel je telefoon onder je kussen leggen). En met al die informatie kan de markt nog beter inspelen op je “verlangens”.

De omnipresentie van het kapitalisme is wat de vorming van een suïcidale staat op dit moment tegenhoudt. Het kapitalisme is zelf een oorlogsmachine die op een *smooth space* over de hele wereld beweegt

10 Virilio, *L'insécurité du territoire*.

11 Denk aan de “Mobilmachung” van Jünger.

12 Paul Virilio, geïnterviewd door Jean-Marc Offner en Agnès Sander: “For a geography of trajectories”, *Flux*, juli/september 1991, www.persee.fr/doc/flux_1154-2721_1991_num_7_5_1158, (laatst bezocht juli 2017).

13 Eric Alliez, “Difference et repetition de Gabriel Tarde”, in *Multitude Web* 7, pp. 171-176, 2001. Engelse vertaling: www.gold.ac.uk/media/images-by-section/departments/research-centres-and-units/research-centres/centre-for-invention-and-social-process/alliez.pdf, (laatst bezocht juli 2017).

14 *ibid.* / Pisters, pp. 226-227.

15 Gilles Deleuze, “Postscript on the Societies of Control”, *October*, nummer 59, winter 1992, pp. 3-7.

en op ieder moment met oneindige snelheid tevoorschijn kan poppen.¹⁶ In het licht van de wereldwijde markt zijn pogingen om een staat aan de wereldwijde markt te onttrekken om een gesloten vat te creëren, een oorlog te beginnen, lachwekkend.¹⁷ Zelfs als er bewegingen ontstaan waarin meerdere microfascistische commandoposten worden gemobiliseerd, dan zijn het de gevestigde liberale instituties die ervoor zorgen dat er geen staat kan worden gevormd. Een suïcidale staat lijkt dus niet direct een gevaar.

Microfascisten lijken misschien ongevaarlijk, maar ze vormen wel degelijk een probleem. Kapitalisme en liberale instituties maken het onmogelijk voor ze om een fascistische staat te vormen en daarom berusten ze in een constante ruis van mopperen en kankeren. Dit is misschien irritant, maar wel voorspelbaar. Het probleem is dat een “progressieve” oorlogsmachine wordt geblokkeerd zolang minderheden blijven mopperen om individuele rechten en erkenning.¹⁸ Let op: een minderheid heeft bij Deleuze en Guattari niets met aantallen te maken, ik heb het niet alleen over allochtonen (al mag dat niet meer worden gebruikt), maar net zo goed over vrouwen. (overigens moppert de hegemoniale meerderheid van de heteroseksuele, witte man tegenwoordig ook over miskening, zie: FvD, Trump enz.).

Het probleem van het microfascisme is dat het *individualiteit* creëert. Identiteitspolitiek is dus eigenlijk altijd fascistisch. De sleutel is jezelf niet te identificeren met je hoedanigheid als lid van een minderheid. Bestrijden van microfascisme doe je niet door je ertegen te verzetten — dit is *reactief* — maar door het *anders* te doen. Minoritair worden — bijvoorbeeld Jood worden — gaat niet over iemand die een Jood wil zijn, maar over iemand die tegelijkertijd jood *en* geen jood is. Moslim *en* geen moslim.

16 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 184. / Éric Alliez and Maurizio Lazzarato, *Wars and Capital*, Londen, MIT press, verschijnt augustus 2017.

17 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 184.

18 Protevi, “A problem of pure matter...”, p. 186.

Bibliografie

Naar journalistieke artikelen, blogs en online video’s waaruit ik niet meer dan een woord of zin citeer heb ik uit deze bibliografie weggelaten om ruis te voorkomen. Er wordt wel volledig naar verwezen in de noten. Alle werken uit deze bibliografie zijn in de noten alleen met auteur, titel en relevant paginanummer opgenomen om verdubbeling te voorkomen.

- Ansell Peirson, Keith, *Viroid Life: Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*, Londen, Routledge, 2002.
- Artaud, Antonin, “To Have Done with the Judgment of God” in *Selected Writings*, Susan Sontag (red), Berkeley, University of California Press, 1976.
- Walter Benjamin, “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, [*Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, 1935] vert. Harry Zohn, in Hannah Arendt (red.), *Illuminations*, New York, Schocken Books, 1969.
- Benoist, Alain de, “Jünger, Heidegger, & Nihilism”, vert. Greg Johnson, www.counter-currents.com/2010/07/junger-heidegger-nihilism/ (laatst bezocht juli 2017).
- Blok, Vincent, “An indication of being, reflection on Heideggers engagement with Ernst Jünger”, *Journal of the British Society for Phenomenology*, ed. 42, nr. 2, mei 2011.
- Blok, Vincent, *Ernst Jünger’s Philosophy of Technology Heidegger and the Poetics of the Anthropocene*, Londen, Routledge, 2017.
- Braak, Menno ter, *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*, Assen, Van Gorcum & Comp., 1937, beschikbaar: www.dbnl.org/tekst/braa002natio1_01/braa002natio1_01_0001.php (laatst bezocht juli 2017).
- Baudet, Thierry, & Michiel Visser, *Conservatieve Vooruitgang*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.
- Baudet, Thierry, *Oikofobie*, Amsterdam, Bert Bakker, 2013.
- Bogue, Ronald, *Deleuze and Guattari*, Londen, Routledge, 2009.
- Borelli, Elena, *Giovanni Pascoli, Gabriele D’Annunzio, and the Ethics of Desire: Between Action and Contemplation*, Rowman & Littlefield, 2017
- Camus, Albert, *De myte van Sysifus*, [*Le Mythe de Sisyphe*, 1942], vert. Anton van der Niet, Amsterdam, De Bezige Bij, 1975.
- Christiaens, Wim & Christian de Ronde, “Fysica & Wiskunde” in Ed Romein, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012, pp. 328-344.
- Connolly, William E., *A World of Becoming*, Durham, Duke University Press, 2011.
- Crain, Caameron, “What is territory?”, The Mantle, [weblog], 22 juli 2013, www.mantlethought.org/philosophy/what-territory (laatst bezocht juli 2017).
- Deleuze, Gilles, *Nietzsche & Philosophy*, [*Nietzsche et la philosophie*, 1962], vert. Hugh Tomlinson, New York, Columbia University Press, 2006.
- Deleuze, Gilles & Felix Guattari, *Anti-Oedipus, Capitalism and Schizophrenia*, [*L’Anti-Œdipe*, 1972],
- Deleuze, Gilles & Felix Guattari, *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia II*, [*Mille Plateaux*, 1980], vert. Brian Massumi, Londen, University of Minnesota press, 2005.
- Gilles Deleuze & Félix Guattari, *What is Philosophy?*, [*Qu’est-ce que la philosophie?*, 1991], New York, Columbia University Press, 1994.

- Deleuze, Gilles, “Postscript on the Societies of Control”, in *October*, nummer 59, winter 1992, pp. 3-7.
- Deleuze, Gilles, geïnterviewd door Claire Parnet, *L'abécédaire de Gilles Deleuze*, [dvd], Parijs, Editions Montparnasse, 1997
- Deleuze, Gilles, *Desert Islands and other texts, Desert Islands and other texts*, [L'Île déserte et autres textes, 2002], vert. Michael Taormina, David Lapoujade (red.), Los Angeles, Semiotext(e), 2004.
- Dillet, Benoît, “Deleuze’s Transformation of the Ideology–Critique Project: Noology Critique”, in Ceciel Meiborg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze and the Passions*, New York, Punctum Books, 2016, pp 125-146.
- Dosse, François, *Gilles Deleuze & Felix Guattari, Intersecting lives*, [Gilles Deleuze et Felix Guattari. Biographie croisé, 2007], vert. Deborah Glassman, New York, Columbia University Press, 2010.
- Dostojevski [sic], Fjodor, *De gebroeders Karamazow*, vert. Dr. A. Koslof, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1932.
- Dreyfuss, Hubert L., “Kierkegaard on the Internet: Anonymity versus Commitment in the Present Age”, in Heiko Schulz, Jon Stewart & Karl Verstrynge (red.), *Kierkegaard Studies Yearbook*, 1999.
- Goudsblom, Joop, *Nihilisme en Cultuur*, [1960], Amsterdam, Meulenhoff, 2003.
- Griffin, Roger, *The nature of fascism*, [1991], Londen, Routledge, 2003.
- Fromm, Erich, *The Anatomy of Human Destructiveness*, New York, Henry Holt, 1973.
- Hanssen, Léon, *Sterven als een polemist: Menno ter Braak 1930-1940*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2001.
- Hartmans, Rob, “Het Fortuynisme als rancuneleer”, *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2002, www.groene.nl/artikel/fortuynisme-als-rancuneleer, (laatst bezocht 2017).
- Hermans, Willem Frederik, *Scheppend nihilisme*, Frans A. Jansen (red.), De Bezige Bij, Amsterdam 1983.
- Hielekma, André (red.), *De dandy of de overschrijding van het alledaagse, facetten van het dandyisme*, Amsterdam, Boom, 1989.
- Hughes-Hallett, Lucy, *The Pike: Gabriele D’Annunzio, Poet, Seducer and Preacher of War*, New York, Harper Collins, 2014.
- Huizinga, Johan, “In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd”, [1935], in Johan Huizinga, *Geschiedwetenschap / hedendaagse cultuur. Verzameld werk VII*, Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1950, pp. 313-428.
- Huizinga, Johan, “Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur”, [1938] in Johan Huizinga, *Verzamelde werken V. Cultuurgeschiedenis III*, (editie L. Brummel et al), Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem, 1950, pp. 26-246.
- Kierkegaard, Søren, *The Age of revolution and the present age*, vert. Howard V. Hong & Edna H. Hong, Princeton, Princeton University Press, 1978.
- Kleinpaste, Thijs, “Ondergang van het Avondlandje”, *De Groene Amsterdammer*, 24 februari 2016, www.groene.nl/artikel/ondergang-van-het-avondlandje (laatst bezocht juni 2017).
- Kuiper, Kuiper, “Nihilisme en het niets bij Nietzsche en Heidegger”, doctoraalscriptie wijsbegeerte, Universiteit Leiden, 2007.
- Laermans, Rudi, “Verlangen”, in Ed Romein, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012, pp. 237-251.
- Jünger, Ernst (red.), *Krieg und Krieger*, Berlijn, Junker und Dünhaupt, 1930.
- Jünger, Ernst, *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*, [1932] Stuttgart, Klett-Cotta, 2007.
- Marinetti, Filippo Tomasso, *Le Futurisme*, Le Figaro, Parijs, 20 februari 1909.
- Meiborg, Ceciel & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze and the passions*, New York, Punctum Books, 2016.
- Mishra, Pankaj, *Age of Anger, A history of the present*, Londen, Penguin Random House, 2017.
- Neocleous, Mark, “Long live death! Fascism, resurrection, immortality”, *Journal of Political Ideologies*, 10(1), februari 2005, pp. 31-49.
- Nietzsche, Friedrich, *Also sprach Zarathustra*, Turiijn, Schmeitzner, 1883.
- Nietzsche, Friedrich, *Die fröhliche Wissenschaft*, Leipzig, E. W. Fritsch, 1887
- Nietzsche, Friedrich, *On the Genealogy of Morality*, [Zur Genealogie der Moral, 1887] vert. Carol Diethe, Keith Ansell Peirson (red.), Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- Nietzsche, Friedrich, *Ecce Homo*, [Ecce Homo, 1908] vert. Duncan Large, New York, Oxford University Press, 2007.
- Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism: Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism*, [Der Faschismus in seiner Epoche, 1963], vert. Leila Vennewitz, New York, Holt Rhinehardt & Winston, 1966
- Oosterling, Henk, “De bestaansethetica van Michel Foucault” in Sybrandt van Keulen (red.), *Hoe kunst en filosofie werken*, Amsterdam, Boom, 2014.
- Oudenampsen, Merijn, “Het ressentiment is terug De dubieuze psychologie van de boze burger”, in *Groene Amsterdammer*, 26 juni 2014, merijnoudenampsen.org/2014/07/31/het-ressentiment-is-terug/ (laatst bezocht juli 2017).
- Palmer Domenico, Roy, *Remaking Italy in the Twentieth Century*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
- Pels, Dick, *The intellectual as stranger, studies in spokespersonship*, [2000], Londen, Routledge, 2003.
- Pels, Dick, *De geest van Pim: het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, Ambo, 2009.
- Pisters, Patricia, “Micropolitiek”, in Ed Romein, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012, pp. 224-236.
- Protevi, John, “A Problem of Pure Matter: Fascist Nihilism in *A Thousand Plateaus*”, in *Nihilism now! Monsters of energy*, pp. 167-188
- Protevi, John, “The Geophilosophies of Deleuze and Guattari”, lezing gegeven in november 2001 op een SEDAAG (Southeastern Division of the Association of American Geographers) bijeenkomst. Beschikbaar op: www.protevi.com/john/SEDAAG.pdf (laatst bezocht juni 2017).
- Protevi, John, “Deleuze, Guattari, and Emergence,” in *Paragraph: A Journal of Modern Critical Theory*, 29.2, juli 2006, pp. 19-39, www.protevi.com/john/Emergence.pdf (laatst bezocht juli 2017).
- Protevi, John, *Political Affect: Connecting the Social and the Somatic*, Minnesota, University of Minnesota Press, 2009.
- Raffe, Robert van, “Gesamkunstwerk Nederland, Het politico-esthetische project van Pim Fortuyn”, 5 februari 2017, beschikbaar via: eur.academia.edu/RobertvanRaffe (laatst bezocht juli 2017).

- Rauschnin, Wilhelm, *Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich*, Verlag, New York, 1938.
- Redners, Johannes, “Hermans’ Angst. Hoe de grote nihilist volhardde in een leugen”, *Vrij Nederland*, 13 maart 2015, www.vn.nl/hoe-de-grote-nihilist-volhardde-in-ee-leugen/, (laatst bezocht juli 2017).
- Reich, Wilhelm, *The Mass Psychology of Fascism*, [*Massenpsychologie des Faschismus*, 1933], vert. Vincent R. Carfagno, Mary Higging & Chester M. Rafael (red.), New York, Noonday Press, 1993.
- Romein, Ed, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012.
- Rutten, Daan, *De ernst van het spel: Willem Frederik Hermans en de ethiek van de persoonlijke mythologie*, Hilversum, Uitgeverij verloren, 2016.
- Scheler, Max, *Ressentiment*, vert. W.W. Holdheim, New York, Schocken Books, 1972.
- Scott, Romy, “The Sex-Obsessed Poet Who Invented Fascism”, *Atlas Obscura*, 4 december 2015, www.atlasobscura.com/articles/the-sex-obsessed-poet-who-invented-fascism (laatst bezocht juli 2017).
- Sforza, Count Carlo, “D’Annunzio, Inventor of Fascism”, *Books Abroad*, vol. 12, no. 3, zomer 1938, pp. 269-271, beschikbaar op: www.jstor.org/stable/40079869, (laatst bezocht mei 2017).
- Slaa, Robin te, *Wat is fascisme?*, Amsterdam, Boom, 2017.
- Sternhell, Zeev met Mario Sznajder en Maria Asheri, *The Birth of Fascist Ideology*, [*Naissance de l’ideologie fasciste*, 1989] vert. David Maisel, Princeton, Princeton University Press, 1994.
- Tongeren, Paul van, *Nietzsche & het nihilisme*, Leusden, ISVW Uitgevers, 2011
- Toergenjev, Ivan, *Vaders en zonen*, vert. Karel van het Reve, Amsterdam, Van Oorschot, 2014.
- Tuinen, Sjoerd van, “The Drama of *Ressentiment*: the Philosopher versus the Priest”, in Ceciel Meiborg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze and the Passions*, New York, Punctum Books, 2016, pp. 79-102
- Tuinen, Sjoerd van, “A thymotic left? Peter Sloterdijk and the psychopolitics of *ressentiment*”, *Symploke* 18 (1/2), 2011, pp. 217-234.
- Tuinen, Sjoerd van, “Links of rechts *ressentiment*? Pedagogie van een concept”, *Krisis*, Issue 3, 2012, pp. 60-71.
- Tuinen, Sjoerd van, Marc Schuilenburg & Ed Romein, “Qu’est que la philosophie? De voorwaarden van het denken volgens Deleuze & Guattari”, in Romein, Ed, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen (red.), *Deleuze Compendium*, Amsterdam, Boom, 2012, pp. 21-45.
- Tuinen, Sjoerd van, “Physiology versus Psychology: The Priest and the Biopolitics of *Ressentiment*”, in Drews, Ann-Cathrin & Katharina D Martin (red.), *Inside. Outside. Other. The Body in the Work of Gilles Deleuze and Michel Foucault*, Bielefeld, Transcript Verlag, nog te verschijnen. Tekst (2014) beschikbaar op: www.academia.edu/9523477/ (laatst bezocht juli 2017).
- Tuinen, Sjoerd van, “Van kritiek naar zorg: Stengers en het *ressentiment*”, in *nY. Website en tijdschrift voor literatuur, kritiek & amusement*, nr 32, december 2016, pp. 111-27.
- Valentin, Jérémie, “Deleuze’s political posture”, in Constantin V. Boundas (red.), *Deleuze and philosophy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, pp. 185-201.
- Virilio, Paul, *L’insécurité du territoire*, Parijs, Éditions Galilée, 1993.
- Virilio, Paul, geïnterviewd door Jean-Marc Offner en Agnès Sander, “For a geography of trajectories”, in *Flux*, juli/september 1991, www.persee.fr/doc/flux_1154-2721_1991_num_7_5_1158 (laatst bezocht juli 2017).
- Vugt, Geertjan de, *The Polit-Dandy, On the Emergence of a Political Paradigm*, proefschrift, Tilburg University, 2015.
- Auteur onbekend, “Italian Regency of Carnaro: city-state ruled by the poet D’Annunzio”, Russisch artikel tolk.ru/?p=17425 waarvan de vertaling te vinden is op ironmarch.org/index.php?/topic/4868-italian-regency-of-carnaro-city-state-ruled-by-the-poet-dannunzio/, (laatst bezocht juni 2017).

